

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

БІБЛІОТЕКА
СВІТОВОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

ПЛАТОН

ДІАЛОГИ

Переклад з давньогрецької

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2008

ББК 87.3
П37

Бібліотека світової літератури
заснована у 2001 році

Друкується за виданням:
Платон. Діалоги. — К.: Основи, 1995

Переклад з давньогрецької

Передмова В. В. Шкоди, Г. М. Куц

Примітки Й. Кобова

Редколегія серії:

Тамара Денисова, Ростислав Доценко, Іван Дзюба,
Микола Жулинський, Дмитро Затонський,
Дмитро Наливайко (голова), Галина Сиваченко,
Андрій Содомора, Віктор Шовкун

Художник-ілюстратор І. І. Яхін

Художник-оформлювач Б. П. Бублик

ISBN 978-966-03-4051-0

- © Й. Кобів (правонаступник), переклад українською, примітки, 2008
- © Ю. Мушак (правонаступник), переклад українською, 2008
- © В. В. Шкода, Г. М. Куц, передмова, 2008
- © І. І. Яхін, ілюстрації, 2008
- © Б. П. Бублик, художнє оформлення, 2008
- © Видавництво «Фоліо», марка серії, 2001

ПРОТАГОР

Сократ і його приятель

309   **Приятель.** Звідкіля йдеш, Сократе? Хоч і так усе зрозуміло: з полювання за вродою Алківіада¹. Ось воно як! Мені, коли я недавно побачив його, він видався гарним на вроду юнаком, мало того, вже мужчиною: адже, між нами кажучи, у нього вже борода росте.

Сократ. То й що з цього? Хіба тобі не подобається вислів Гомера², який каже, що чоловіча врога най-
в приємніша тоді, коли з'являється перший пушок над губою, як тепер у Алківіада?

Приятель. Як же тепер твої справи? Від нього йдеш? І як ставиться до тебе цей юнак?

Сократ. Добре, на мою думку, особливо сьогодні; він сказав чимало гарних слів про мене й вельми допоміг мені. Саме від нього я тепер іду. Але я хочу сказати тобі неймовірну річ: хоч я перебував у його товаристві, а не звертав на нього ніякої уваги, навіть вряди-годи зовсім забував про нього.

Приятель. Яке ж то непорозуміння могло виникнути між вами? Невже ти знайшов у нашему місті когось вродливішого від нього?

Сократ. Аякже. Навіть набагато вродливішого.

Прияте́ль. Що ти кажеш? Хто він — наш громадяни́н чи чужине́ць?

Сократ. Чужине́ць.

Прияте́ль. Звідкіля він?

Сократ. Абдерит³.

Прияте́ль. І настільки цей чужине́ць, по-твоєму, гарний на вроду, що видався тобі навіть вродливішим за сина Клінія?⁴

Сократ. І чом би, мій друже, той, хто мудріший, не мав видатися нам і гарнішим?

Прияте́ль. Виходить, Сократе, ти прийшов до нас сюди після зустрічі з якимось мудрецем?

D Сократ. Із найбільшим серед сучасних нам, якщо й ти вважаєш, що наймудріший з усіх Протагор.

Прияте́ль. Що ти кажеш? Протагор гостює у нас?

Сократ. Уже третій день він тут.

Прияте́ль. І ти тільки-но розмовляв з ним?

310 310 Сократ. Саме так. Досхочу з ним наговорився і багато дечого почув від нього.

Прияте́ль. То, може б, ти переказав нам зміст цієї розмови, якщо, звичайно, ніщо тобі не заважає? Сідай-но ось тут, а цей слуга нехай встане й дасть тобі місце.

Сократ. Дуже радо розповім, навіть буду вдячний, якщо послухаєте.

Минулої ночі, ще й не розвиднілось, як Гіппократ, син Аполлодора, брат Фасона, враз почав грюкати що-сили палицею в двері і, коли йому хтось відчинив, про-жогом убіг до будинку і на повний голос заволав:

— Сократе, ти проснувся чи спиш?

Я впізнав його голос і озвався:

— А, це Гіппократ! Яку ж то новину ти мені приносиш?

— Приношу, — відповів він, — добру новину.

— Гарно з твого боку. Але що це за новина, заряди якої ти з'явився тут так рано?

На це Гіппократ, підійшовши до мене, сказав:

— Протагор приїхав.

— Ще позавчора, — сказав я, — а ти що, тільки тепер про це дізнався?

- C — Клянуся богами, тільки вчора увечері, — відка-
зував Гіппократ і, намацавши місце на ліжку, сів у мене
в ногах. — Так, учора, причому дуже пізно, коли я вер-
нувся з Еної⁵. Бо, знаєш, мій слуга Сатир дав драла.
Я хотів був сказати тобі, що буду його розшукувати, але
це якось випало мені з голови. Отже, коли я вернувся
і ми після вечері вже клалися спати, мій брат каже мені,
що приїхав Протагор. Я спочатку хотів негайно піти до
тебе, але потім зміркував, що надто вже пізня ніч. А як
D тільки мене після такої втоми трохи зміцнив сон, я зра-
зу встав і пішов сюди.

Я, бачачи його збудження й рішучість, сказав:

— Ну й що тут такого? Невже тобі чим-небудь не
догодив Протагор?

А він, усміхнувшись, відповів:

— Авежж, Сократе, клянусь богами: тим, що він
сам мудрий, а мене мудрим не робить.

— Але, клянусь Зевсом, якщо дати йому гроші й
попросити його, то він і тебе зробить мудрим.

- E — Ой, якби про це тільки йшлося, — зізнався Гіп-
пократ, — хай Зевс і всі боги будуть свідками — я не
пошкодував би свого майна, ні майна друзів. Саме че-
рез те я і прийшов до тебе, щоб ти поговорив з Про-
тагором про мене. Адже я занадто молодий та ще й ні-
коли не бачив його і не розмовляв з ним. Я ще був
дитиною, коли він уперше сюди приїжджав. А тут, Со-
крате, всі цього чоловіка хвалять і кажуть, що він не-
звірнянний красномовець. Отож чом би нам не піти
зараз до нього, щоб застати його ще вдома? Зупинився
311 він, як я чув, у Каллія, сина Гіппоніка⁶. Тож ходімо!

На це я зауважив:

— Ще не пора, дорогий друже, іти туди, ранувато
ще! Тим часом я встану, вийдемо на подвір'я, походи-
мо, порозмовляємо, поки розвидніється, а тоді й піде-
мо. Протагор переважно перебуває вдома, так що не
бійся, ми напевно його застанемо.

B Потім ми підвелися, вийшли на подвір'я і почали проходжуватися. Щоб випробувати стійкість Гіппократа, я поглянув на нього уважно і запитав:

— Скажи-но мені, Гіппократе, ось ти тепер маєш намір іти до Протагора, ладен вручити йому гроші як винагороду за навчання, але чи ти усвідомлюєш, до кого ти йдеш і ким хочешстати? Якби, наприклад, ти загадав піти до свого тезка Гіппократа Коського⁷, одного з Асклепіадів, щоб внести йому гроші як винагороду за заняття з тобою, і хтось запитав би: «Скажи мені, Гіппократе, ти хочеш заплатити Гіппократові, а хто він, власне кажучи, такий?» — що ти відповів би на це?

C — Відповів би, що він лікар.
— А ким ти хотів бистати?
— Лікарем, ясна річ, — сказав той.

— А якби ти задумав вирушити до Поліклета-аргосця⁸ або Фідія-афінянина⁹ і внести їм за себе плату, і хто-небудь запитав би тебе, хто, по-твоєму, Поліклет і Фідій, якщо ти ладен заплатити їм такі гроші, — яку відповідь ти дав би йому?

D — Відповів би, що вважаю їх різьбарами.
— Отже, ким мав би тистати?
— Ясна річ, що різьбарем.

— Правильно, — сказав я. — А ось тепер ми з тобою підемо до Протагора й ладні виплатити йому гроші як винагороду за твоє навчання, якщо тільки вистачить нашого майна і ми зуміємо намовити його; якщо ж ні, то доведеться звернутися по позику до друзів. Так ось, якби хто-небудь, зваживши нашу наполегливість, запитав нас: «Скажіть-но, Сократе й Гіппократе, за що ви хочете платити гроші Протагорові, хто він такий?» — що ми відповіли б йому? Як називають Протагора, коли мова заходить про нього, подібно до того, як Фідія йменують різьбарем, а Гомера — поетом? А що подібне ми чуємо про Протагора?

— Софістом, очевидно, називають того чоловіка, Сократе.

— Виходить, ми йдемо платити йому гроші як софісту?

— Так воно і є.

312 — А якби тебе ще хтось запитав: «А сам ти ким думаєш стати, коли йдеш до Протагора?»

Гіппократ, почевонівши (вже трохи благословившися на світ, так що це можна було помітити), сказав:

— Якщо взяти до уваги сказане вище, то виходить, що я збираюся стати софістом.

— А тобі, — сказав я, — не соромно було б, клянусь богами, перед греками стати софістом?

— Клянусь Зевсом, соромно було б, Сократе, якщо сказати те, що я думав.

В — Ти, Гіппократе, очевидно, вважаєш, що в Протагора дістанеш іншу освіту, відмінну від тієї, яку ти свого часу дістав у вчителя грамоти, гри на кіфарі чи гімнастики? Адже кожного з цих предметів ти вчився не для майбутнього свого ремесла, а заради загальної освіти, як це личить приватній особі й вільній людині.

— Так, звичайно, — відказав Гіппократ, — мені здається, що саме таким є навчання у Протагора.

— Отже, ти знаєш, що збираєшся робити, чи ще не усвідомлюєш цього?

— Що ти маєш на увазі?

С — Ти задумав доручити турботу про свою душу софістові, як його називаєш; але, далі, якби ти знов, що таке софіст, то я дуже здивувався б. Оскільки, однак, тобі це не відомо, то ти не знаєш і того, кому довіряєш свою душу й що з неї вийде — щось хороше чи щось погане.

— Я гадаю, що знаю, — сказав Гіппократ.

— У такому разі, скажи, що таке софіст, на твою думку?

— Як показує саме значення цього слова, — сказав він, — це знавець мудрих речей.

D — Але те саме можна сказати й про живописців, і про теслярів, що це знавці мудрих речей. Все ж, якби хтось запитав нас, у чому тямущі живописці, то ми,

очевидно, відповіли б йому, що у виготовленні картин і тому подібного. А якби хтось запитав, у чому тямить софіст, що ми відповіли б йому? В якій роботі він має?

— А що, якби ми, Сократе, дали йому таке визначення: це людина, яка розбирається в тому, як зробити когось хорошим красномовцем?

— Можливо, — зауважив я, — ми й доречно сказали б, але не повно, бо така відповідь вимагає від нас уточнення: про що софіст учить досконало говорити?

E Кіфарист, приміром, учить доречно говорити про те, на чому сам знається, тобто про гру на кіфарі; чи не так?

— Так.

— Припустімо. Ну а софіст про що вчить доладно говорити? Очевидячки, про те, на чому сам знається?

— Мабуть, так.

— А в чому ж то софіст сам тямущий і учня робить тямущим?

— Клянусь Зевсом, не знаю, що тобі відповісти.

313 На це я сказав:

— Як це так? Чи усвідомлюєш, на яку небезпеку ладен ти наразити свою душу? Адже якби тобі треба було довірити комусь своє тіло, до того ж із ризиком, чи стане воно дужим, чи охлялим, то ти сам добряче подумав би, довірити його чи ні, скликав би на пораду друзів і рідних, розглядав би це питання цілими днями. А коли йдеться про душу, яку ти більше цінуєш, ніж тіло, бо від того, чи вона буде шляхетною, чи підлою, залежать твої подальші успіхи або невдачі, — ти

B не радився ні з батьком, ні з братом, ні з ким-небудь із нас, твоїх друзів, довірити чи не довірити свою душу цьому чужинцеві, що приїхав сюди. Тільки-тільки вчора, як кажеш, почувши про нього, ти йдеш спозаранку до нього, не подумавши як слід і не порадившись нітрохи, чи належить довіряти йому себе, чи ні, але зразу готовий витратити власні гроші й гроші друзів, немов уже твердо вирішив, що тобі доконче треба поба-

читися з Протагором, якого, як сам кажеш, і особисто
C не знаєш, і з яким ніколи не розмовляв. Ти називаєш
його софістом, а що таке софіст, виявляється, поняття
не маєш, хоч і думаєш довірити йому себе.

Гіппократ вислухав мої слова і сказав:

— Виходить, Сократе, що воно є так, як ти кажеш.

— А чи не нагадує часом, Гіппократе, софіст купця-гуртівника або крамаря, що продає харчі, якими живиться душа? Принаймні на мою думку, він таким є.

— А чим живиться душа, Сократе?

— Знанням, певна річ, — сказав я. — Тільки ти дивись, мій друже, аби не обдурив нас софіст, вихваля-

D ючи свій товар, як ті рознощики чи крамарі, що продають харчі для тіла. Оскільки вони самі не знають, що в товарах, які мають на складі, корисне для тіла, а що шкідливе, то огульно розхвалюють усе, аби лиш продати товар. Не знають також цього й ті, хто в них купує, хіба що покупцем трапиться вчитель гімнастики чи лікар. Так само й ті, що розвозять по містах знання і продають їх оптом або вроздріб кожному, хто лиш забажає; хіба що вони захвалюють усе, що мають на продаж, все-таки, можливо, мій дорогий, серед них дехто

E і не знає до ладу, чи те, що він продає, корисне для душі, чи шкідливе. Подібно не знають цього й ті, хто в них купує, хіба що знов-таки трапиться хтось тямущий в лікуванні душі. Таким чином, якщо ти добре знаєш, що тут корисне, а що шкідливе, то, не задумуючись, можеш здобувати знання і в Протагора, і в будь-

314 кого іншого. Якщо ж ні, то гляди, мій друже, коли бти не програв те, що найдорожче, бо гра тут ризикована. Адже далеко більший ризик буває при купівлі знань, аніж при купівлі харчів. Бо коли купиш харчі й напої у розношика або крамаря, то можеш їх узяти в інші посудини і, перш ніж прийняти їх у своє тіло як їжу чи питво, можеш їх зберігати у себе вдома, порадитися із знавцем, що слід їсти або пити, а що ні, а також в якій кількості й коли, так що при такій купівлі

B ризик невеликий. Інша річ — знання. Його не можна

взяти в якусь посудину, а, заплативши за навчання, треба прийняти у власну душу і, навчившись чого-небудь, піти геть із шкодою для себе або з користю. Над цим ми поміркуємо разом із тими, хто старший віком від нас, бо ми ще замолоді, щоб розібратися в такій справі. А тепер ходімо, як ми задумали, й послухаємо того чоловіка, а послухавши його, порозмовляємо й з іншими. Адже там Протагор не один — із ним, певно, і Гіппій Елідський¹⁰, а також, гадаю, Продік Кеоський¹¹ та багато інших мудреців.

C Вирішивши так, ми пішли. Коли ми опинилися біля дверей будинку, то зупинилися й розмовляли далі про щось, що нам по дорозі спало на думку. Щоб не залишати розмову незакінченою, ми балакали собі, стоячи перед дверима, аж поки дійшли однакового погляду. Маю враження, що воротар — якийсь евнук — D підслуховував нас і, видно, через наплив софістів косо дивився на всіх відвідувачів цього дому. Коли ми постукали в двері, він, відчинивши й побачивши нас, вигукнув:

— Ого! Знову якісі софісти! Господарю не до вас! — і водночас обома руками спересердя щосили захряснув двері. Ми знову постукали, а у відповідь той з-за зачинених дверей загорланив:

— Ей, люди! Чи не чули ви, що господар зайнятий?
— Але ж, дорогенький, — кажу йому, — ми прийшли не до Каллія, та й не софісти ми. Заспокойся! Ми з'явилися тому, що нам треба побачитися з Протагором. Доповіси йому про нас!

З тяжкою бідою цей чоловік відчинив нам двері. Коли ми ввійшли в будинок, то побачили, як Протагор проходить вітальню в портику, а його супроводжують з одного боку Каллій, син Гіппоніка, його брат по матері, Парал, син Перікла¹², і Хармід¹³, син Главкона, а з другого боку — другий син Перікла, Ксантіпп, і Філіппід, син Філомела, й Антімер з Менд, який здобув найбільшу славу з усіх учнів Протагора і вчився на со-

фіста. Ті, що за ними йшли, прислуховуючись до розмови, були, очевидячки, переважно чужинці: це ті, хто тягся за Протагором од міста до міста, що їх софіст відвідував, зачаровуючи голосом, неначе Орфей¹⁴, а вони йшли за цим голосом зачаровані. Було також декілька душ із місцевих жителів у цьому хороводі. Дивлячись на цей хоровід, я особливо захоплювався тим, як вони остерігалися, щоб ні в якому разі не висунутися перед Протагора. Кожного разу, коли той із своїми співрозмовниками повертає, ці слухачі складно й ладно розступалися на два боки і, замикаючи коло, знову зgrabно ставали за ним.

«Ще після того я там побачив отого»¹⁵, — як каже Гомер, — Гіппія Елідського, який сидів навпроти нас у портику в кріслі. Навколо нього сиділи на лавках Еріксімах¹⁶, син Акумена, і Федр-міррінусієць¹⁷, Андрон, син Андротіона¹⁸, а з чужинців — співромадяні Гіппія та деякі інші. Вони, здається, розпитували Гіппія про природознавство, а також про якісь астрономічні

явища, а той, сидячи, з кожним із них по черзі розглядав і обмірковував запитання. «Бачив і Тантала»¹⁹, — бо також прибув сюди Продік Кеоський. Відведено йому приміщення, яке раніше Гіппонік використовував як комору, а тепер у зв'язку із напливом приїжджих Каллій навіть його випорожнив і віддав до послуг гостей. Продік ще спочивав у ліжку, вкритий купою ов-

чин і покривал. Біля нього умостилися на тапчанах Павсаній-керамеєць²⁰, а поруч із Павсанієм якийсь хлопець шляхетного вигляду й дуже гарний на вроду. Здається, я почув, начебто його Агафоном²¹ звали, і я не здивувався б, якби виявилося, що він улюбленець Павсанія. Крім того хлопця, тут були обидва Адіманти (один із них — син Кепіда, а другий — син Левко-лофіда²²) та й деякі інші були там.

Але про що вони там розмовляли, я не міг здалека 316 розібрати, хоч як мені дуже кортіло почути Продіка, бо цей чоловік видався мені дуже мудрим і божественним, але через те, що в нього низький голос, тільки глухий

стугін розходився по кімнаті, а зміст його слів годі було схопити. Тільки-но ми ввійшли, як услід за нами з'явився Алківіад, красень, як ти його звеш (і я таким його вважаю), і Крітій, син Каллесхра²³.

Увійшовши, ми ще хвильку-дві підождали, а згодом, оглянувши все навколо, підійшли до Протагора, і я озвався:

B — Протагоре, ми прийшли до тебе в одній справі, я і оцей Гіппократ.

— А як, — запитав він, — ви хочете розмовляти зі мною: наодинці чи в присутності інших?

— Для нас, — відповів я, — цілком байдуже — так чи так. Коли почуєш, заради чого ми прийшли, тоді сам вирішуй.

— Тож заради чого, — сказав Протагор, — ви сюди прийшли?

— Оцей юнак Гіппократ, місцевий житель, син Аполлодора, з високого й багатого роду; сам він своїми природними здібностями, як мені здається, не поступається нікому із своїх ровесників. Він, гадаю, прагне стати визначною людиною в нашему місті, а помогти-ся цього, за його словами, найпевніше зможе, якщо буде спілкуватися з тобою. Тим-то ти вже сам вирішуй, чи про це треба, на твою думку, розмовляти наодинці, чи про інших людях.

C — Гарно з твого боку, Сократе, що ти так рахуєшся з моєю думкою, — сказав Протагор. — Справді-бо, чужинець, який відвідує великі міста і там переконує найкращих юнаків, аби вони, залишивши всіх — і рідних і чужих, і старших віком і молодших, — збували час із ним, щоб через це стати кращими, повинен виявляти

D — обережність у своїй діяльності, тому що з цього при-воду виникає чимало заздрощів, недоброчесливості й всілякої обмови. Я відстоюю погляд, що софістичне мистецтво дуже давнє, але ті давні люди, які ним во-лоділи, боячись нехіті, що її воно викликало, прихову-вали його під різними приводами: одні з них прикри-валися поезією, як Гомер, Гесіод і Сімонід²⁴, інші —

Е містеріями й віщуваннями, як, наприклад, послідовники Орфея і Мусея²⁵, а дехто, гадаю, навіть гімнастикою, як Ікк із Тарента²⁶ і наш сучасник, непоганий софіст Геродік із Селімбрії²⁷, уродженець Мегар, з яким мало хто може зрівнятись. Музика послужила прикриттям для Агафокла, неабиякого софіста, Піфокліда Кеоського²⁸ й багатьох інших. Усі вони, як я тверджу, боячись людської заздрості, користувалися цими мистецтвами як прикриттям.

317   Але я з усіма ними в цьому відношенні розходжуся. Вони, як мені здається, не домоглися того, чого прагнули, бо ті, хто має владу в містах, зметикували, для чого служать ці прикриття. А юрба, прямо кажучи, нічого тут не тямить, і якої пісні ті заведуть, таку й вона тягне. Якщо хтось пустився навтіки, але не зданен утекти, то він тільки покаже свою безпорадність, бо це справжня глупота — братися до чогось без достатнього вміння й знеохочувати до себе людей. Бо вони

В вважатимуть, що такий чоловік, крім усього іншого, ще й підступний нікчема. Тим-то я свідомо пішов іншою дорогою, ніж попередньо згадані: відкрито заявляю, що я софіст і виховую людей. Гадаю, що моя обережність краща за їхню, бо ліпше відкрито признатися до чогось, ніж відмагатися. До того ж я вдався до інших засобів обережності, тож, слава Богу, мене не спіткали ніякі

С прикроці з того приводу, що я себе явно називаю софістом. Я займаюся цим ділом уже багато років, та й взагалі прожив я чимало віку. Адже немає тут нікого серед вас, кому я за віком не годився б у батьки. Отже, мені було б куди приємніше, щоб ви, якщо ваша воля, виклали свою справу перед усіма тут присутніми.

Тут я помітив, що Протагор хоче показати себе перед Продіком і Гіппіем та похизуватися перед ними, мовляв, ми прийшли до нього як його шанувальники, і так кажу йому:

— Ну що ж, хай так буде. А чи не запросити нам Продіка й Гіппія, а також тих, хто з ними, хай би й вони послухали нас?

— Звичайно, — погодився Протагор.

— Отже, якщо бажаєте, — сказав Каллій, — влаштуємо засідання, щоб ви могли розмовляти сидячи?

Усім це припало до вподоби, і ми, раді послухати мудрих людей, самі хапаємося за лавки й тапчани і ставимо їх коло Гіппія, тому що там уже раніше стояло

E трохи лавок. Тим часом прийшли Каллій і Алківіад, ведучи Продіка, якого стягли з ліжка, і всіх тих, хто був при ньому.

Коли ми всі посідали, Протагор так озвався:

— Отже, тепер, Сократе, скажи-но в присутності оцих людей те, що ти тільки-но говорив мені про цього юнака.

Тоді я промовив:

318 — Я почну, Протагоре, з того, про що говорилось раніше, тобто заради чого я сюди прийшов. Ось цей Гіппократ дуже хоче спілкуватися з тобою. Він рад був би дізнатися, яка користь буде для нього із спілкування з тобою. Ось у чому наша справа.

А Протагор підхопив це й сказав:

— Юначе, якщо будеш зі мною спілкуватися, ти того ж таки дня, коли порозмовляєш зі мною, то вернешся додому кращим, ніж прийшов; наступного дня станеться те саме, й так щоденно ти будеш одержувати що-небудь, від чого станеш іще досконалішим.

Я, почувши таке, сказав:

— Протагоре, в тому, що ти кажеш, немає нічого дивного. Це природна річ. Адже і ти, хоч і літня людина, і такий мудрець, також став би кращим, якби тебе хтось навчив того, чого тобі ще не довелось вивчити. Уяви собі, коли б оцей Гіппократ раптом змінив свій намір і захотів познайомитися з юнаком, який нещодавно приїхав сюди, себто із Зевксіппом із Гераклеї²⁹,

C коли б прийшов до нього, як ось тепер до тебе, й почув від нього те саме, що й від тебе, а саме, спілкуючись з ним, Гіппократ із кожним днем ставав би кращим і мав би успіхи; отже, якби цей його запитав, у чому, по-твоєму, я буду кращим і в чому буду мати

успіхи? — то Зевксіпп, очевидно, відповів би йому, що в живопису. А якби Гіппократ познайомився з Орфагором Фіванцем³⁰ і, почувши від нього те саме, що від тебе, запитав його, в чому він буде з кожним днем ста-

D вати кращим завдяки спілкуванню з ним, той відповів би йому, що у грі на флейті. Так ось і ти скажи цьому юнакові й мені на моє запитання: оцей Гіппократ, коли поспілкується з Протагором, вийде від нього того самого дня, як поспілкується, кращим, ніж прийшов, і кожного наступного разу буде також мати успіхи, але в чому саме і в якому розумінні, Протагоре?

Протагор, почувши це від мене, сказав:

— Ти, Сократе, прекрасно питаєш, а я тим, хто гарно питає, залюбки відповідаю. Отже, коли Гіппократ прийде до мене, то на нього не чекає те, що чекало б E на нього, коли б він пішов до будь-котрого іншого з софістів. Бо ці прямо-таки мучать юнаків, — адже їх, що ледве розстались із заняттями в школі, вони знову насильно заганяють до різних вправ, навчають їх обчислень, астрономії, геометрії, музики (тут Протагор значуще глипнув на Гіппія), а той, хто до мене приходить, буде вивчати те, заради чого й прийшов. А наука ця стосується того, як давати собі раду в домашніх справах, як завдяки ній найкраще управляти власним господарством, розбиратися в громадських питаннях,

319 а також як оволодіти вмінням уміло діяти й говорити в справах, що стосуються держави.

— Не знаю, чи правильно розумію твої слова. Мені здається, що ти маєш на увазі громадянську вмілість і обіцяєш робити людей добрими громадянами.

— Саме це я, Сократе, заявляю привсеслюдно.

— Прекрасним, безперечно, мистецтвом володієш ти, якщо тільки володієш, бо розмовляючи з тобою, я буду говорити лише те, що в мене на умі. Отож, Протагоре, я вважаю, що цього не можна навчитись. Ale B коли ти твердиш, що можна, то не можу тобі не повірити. А чому я вважаю, що цього не можна навчитися і що люди не можуть передавати це один одному, це я повинен пояснити.

- Я, як і інші греки, вважаю афінян мудрими. І ось я бачу, хай-но ми зберемось на Народні збори, то коли
- C наше місто має зробити щось у галузі будівництва, тоді запрошуємо архітекторів для поради у справах будівництва; коли йдеться про побудову кораблів — кличено корабельників, і так само й в інших справах, яких, на думку афінян, можна навчитись і можна навчити інших. Якщо ж хтось інший пробує їм давати поради, кого вони не визнають знавцем у тій чи тій справі, то хоч би він був невідомо який вродливий і багатий чи знатного роду, до його порад не прислухаються, а висміюють і галасують так довго, аж покиabo промовець невдаха сам, збентежений криками юрби, не припинить виступ, або його стягне з риторського підвищення й випровадить служба за наказом пританів. Ось так
- D афіняни чинять у справах, які, на їхній погляд, вимагають уміння. Зате, коли треба порадитися в чомусь щодо управління містом, то тоді будь-хто виступає з порадами; чи це буде тесля, коваль, швець, купець, власник корабля, багач чи бідняк, людина знатного походження чи низького, і такого ніхто не ганить, як згаданих попередньо, за те, що, нічого не навчившись і не маючи ніякого вчителя, все ж насмілюється виступати із своєю порадою; а це, очевидно, тому, що афіняни вважають, ніби чогось такого навчитися не можна. І це стосується не лише загальних справ нашого міста — навіть у приватному житті наймудріші та найкращі з-поміж громадян не спроможні передати іншим
- E ту доброчесність³¹, якою самі наділені. Для прикладу пошлюсь на Перікла, батька оцих ось юнаків. У тому,
- 320 що могли дати їм учителі, він забезпечив синам старанне й добре виховання, а в чому сам він мудрий, того ні сам їх не навчив, ні іншим того не передав, а вони блукають, неначе пасуться на волі без пастуха, чи, бува, не натраплять ненароком на доброчесність й не придають її. Якщо зволиш, наведу ще такий приклад: цей же Перікл, як опікун Клінія, молодшого брата присутнього тут Алківіада, ймовірно боячись, щоб Алківіад

того не розбестив, забрав Клінія від нього й віддав на виховання в дім Аріфрана³². Ale не минуло й шести місяців, як Аріфрон відправив Клінія назад, не знаючи, що з ним робити. Та й безліч інших людей я міг би

- B тобі назвати, які, самі бувши хорошими людьми, ніколи нікого не зробили кращим ні із своїх рідних, ні з чужих. Виходячи з цього, я не вірю, Протагоре, щоб можна було навчити кого-небудь добродетелей. Ale, слухаючи твої слова, я вагаюсь і думаю, що ти говориш до діла, бо в тебе, гадаю, величезний досвід, ти багато дечого навчився від інших і сам не одне відкрив. Отже, якщо можеш нам ясніше показати, що добродетелей
- C можна навчитися, то не відмов нам і доведи.

— Звичайно, Сократе, я не відмовлю, — сказав Протагор. — Ale як мені пояснити це: розповісти міф, як старик молодим людям, чи розглянути це питання за допомогою розмірковування?

Багато з присутніх відповіли, що як йому зручно, хай так і пояснить.

— Тоді, мені здається, — сказав він, — цікавіше буде розповісти вам міф.

- D Був колись час, коли боги були, а смертних родів не було. Коли ж для них прийшов призначений долею час народження, боги взялися створювати їх у глибині землі із суміші землі й вогню, домішуючи ще й те, що з'єднується з вогнем і землею. Коли вже боги мали вивести їх на світло денне, то звеліли Прометеєві й Епіметеєві³³ прикрасити їх і роздати сили, які личили б кожному родові. Епіметей домігся у Прометея дозволу самому розподілити сили. «А коли розподілю», — сказав він, — тоді ти подивишся». Намовивши так Прометея, Епіметей взявся розподіляти. При розподілянні він дав одним силу без швидкості, а слабші створіння наділив швидкістю; одних він озброїв, іншим дав безборонну природу, зате винайшов для них якусь іншу здатність самозбереження. Кого з них наділив крихітною постаттю. Кому дав пташині крила для втечі або
- E підземне житло; кому ж подарував великий зріст, тих

321

вже цим самим урятував від знищення. Розподіляючи далі все інше, він у подібний спосіб старався по-рівно-му роздавати. А придумав він це, дотримуючись обережності, аби не загинув жоден рід. Отже, після того, як він захищив усіх від взаємного винищенння, винайшов для них засоби й проти встановлених Зевсом пір року; він одягнув їх густим волоссям і грубими шкурами, здатними захищати їх від холоду й спеки, а також

- B служити кожному, коли буде лягти на відпочинок, своїм власним саморобним покривалом; одним до ніг він прикріпив копита, іншим дав грубезну шкіру без крові. Потім він подбав про різну їжу для різних родів. Так, для одних він призначив рослини, вирощені землею, іншим плоди дерев, ще іншим корінці; а деяким дав він як їжу м'ясо інших тварин. При цьому м'ясо-їдних наділив малою здатністю розмножуватись, а тих,
- C що стають їхньою жертвою, — більшою, щоб зберегти їхній рід. А що Епіметей був не надто тямущий, то і в своїй необачності не помітив, як пороздавав усі сили безмовним створінням. Залишився у нього ще не обдарованим людський рід. Епіметей розгубився і не знав,
- D як бути. У цій розгубленості застав його Прометей, який прийшов подивитись, як пройшов розподіл. Тут він і побачив, що всі живі створіння більш-менш добре всім наділені, тільки людина гола й боса, нічим не прикрита, беззахисна. А вже настав призначений день, коли людина мала вийти із землі на світло денне. І ось у таких думках, яку б то людині подати допомогу, Прометей викрадає хист Гефеста й Афіни разом із вогнем, бо без вогню ніхто не міг би ним володіти і мати з нього користь. Ось так обдарував Прометей людину. Завдяки цьому вона дісталася мудрість, необхідну для підтримування життя, але була позбавлена мудрості жити в спільноті. Така мудрість була у Зевса, але увійти в Зевсову оселю, в його верхній замок, Прометей не мав змоги. До того ж грізною була сторожа Зевса³⁴. Отже, Прометей проник крадьком до спільної майстерні Афіни й Гефеста, де ті займалися своїми улюбленими
- E

мистецтвами. У Гефеста він украв уміння користуватися вогнем, а в Афіни — іншу вмільність і подарував їх людині, чим полегшив її життя. Самого ж Прометея з вини Епіметея пізніше спіткала кара за крадіжку.

Після того як людина стала причетною до божественної долі, тільки вона одна з-поміж усіх живих створінь, завдяки своїй спорідненості з Богом, почала найперша визнавати богів і ставити їм вівтарі й статуї. Згодом швидко навчилася розчленовувати звуки свого голосу й утворювати слова, винайшла житла, одяг, взуття, постіль, почала добувати поживу з землі. Підготовлені так до життя, люди жили спочатку відокремлено, не було ще міст, гинули вони від диких звірів, бо

B усьому були слабкішими від них, а ознайомлення з ремеслом, щоправда, достатньо помагало їм здобувати поживу, але для того, щоб воювати з дикими звірами, виявилось недостатнім. Бо в людей не виробилось уміння діяти спільно, частиною якого є військова справа. Поступово вони почали об'єднуватися в громади й рятувати себе від загибелі, засновуючи міста. Але тільки-но вони зберуться разом, як зразу один одному капостить, тому що в них не було тяги до суспільного життя, через що знову доводилося їм розпорощуватися й гинути.

C Отож Зевс, боячись за долю людського роду, аби він не пропав дощенту, посилає Гермеса³⁵ вселити в серця людей сором і справедливість, які мали стати основою суспільного ладу і об'єднати людей узами дружби.

D Питає тоді Гермес Зевса, як дати людям сором і почуття справедливості: «Чи так їх розподіляти, як були розподілені вміlostі? А розділені вони були таким чином: одного, хто володіє мистецтвом лікування, вистачає для багатьох, які не тямлять в лікуванні, подібно з іншими умільзями. Отже, як розподіляти мені сором і справедливість серед людей: у такий спосіб чи наділити ними всіх?» — «Всіх, — наказав Зевс, — нехай усі беруть у цьому участь. Інакше не постати державам,

якби це було приступне лише небагатьом, як то сталося з уміlostями. І від моого імені встанови там закон, щоб кожного, хто не зуміє мати в собі сором і почуття справедливості, вбивали як виродка суспільства».

Ось так, Сократе, і вийшло, що афіняни, як усі інші люди, коли мова йде про ремесло теслі або іншу ремісничу вмілість, гадають, що лише декому годиться брати участь у раді; коли ж хтось, хто не належить до цих небагатьох, виступить із порадою, його не визнають, як ти кажеш, і правильно роблять, скажу від себе; коли, однак, ідути на нараду, де йдеться про громадянську доброчесність, де все залежить від справедливості й розсудливості, то тоді допускають до слова кожного громадянина, бо кожний повинен бути причетним до цієї доброчесності, інакше державам не існувати. Ось така причина цього явища, Сократе.

А щоб ти не думав, що я тебе хочу ввести в оману, то візьму знову до уваги такий доказ того, що всі люди, по суті, вважають будь-якого громадянина причетним до справедливості та інших громадянських чеснот. Що стосується інших чеснот, то тут становище таке, як ти кажеш: коли б хтось твердив, що він хороший флейтист або приписував собі котрусь іншу вмілість, якої в нього немає, то його або висміють або обурюватимуться, навіть рідні приходитимуть і ганитимуть його як людину не при своєму розумі. Коли ж мова заходить про справедливість або котрусь іншу громадянську доброчесність, то тут навіть якщо людина, явно несправедлива, раптом почне сама про себе говорити правду всім і кожному зокрема, то таку правдомовність, яку в першому випадку визнали б проявом розсудливості, тут усі визнали б божевіллям, бо прийнявся погляд, що кожний повинен називати себе справедливим, все одно, є він ним чи не є, а хто не видає себе за справедливого, той не при своєму розумі. Тим-то необхідно кожному в тій чи тій мірі бути причетним до цієї доброчесності — інакше не місце йому серед людей.

Оскільки існує погляд, що всі люди причетні до цієї доброчесності, то я дотримуюсь такої думки, що мож-

на з повним правом визнавати будь-котрого громадянина дорадником у справах, де йдеться про цю доброчесність. А що її не вважають чимось вродженим і чимось, що виникає само собою, але що її повинен засвоювати з найбільшою наполегливістю кожен, хто хоче нею володіти, — оце тепер я спробую тобі довести.

- D Коли серед людей заходить мова про вади, які вважаються вродженими або з'явилися з вини долі, то ніхто не гнівається і не карає тих, хто має ці вади, не вимагає, щоб вони позбулися їх; навпаки, всяк жаліє їх. Так, наприклад, хто був би настільки нерозумним, що зважився б так поводитися з некрасивими, або малими на зрист, чи слабосилими? А це так тому, що всі знають, я гадаю, що добре прикмети й хиби дістаються людям від природи й випадково, але якщо в кого відсутні ті добре прикмети, котрі, на їхню думку, можна
- E придбати наполегливістю, вправами і навчанням, а наявні є супротивні їм вади, то це породжує гнів, кари й
- 324 повчання. До таких вад належать несправедливість і безбожність та й взагалі усе, протилежне громадянській доброчесності. Звідси-то кожний на кожного гнівається і напоумляє кожного, очевидно, через те, що доброчесність можна придбати наполегливістю і навчанням.

- Якщо ти схочеш, Сократе, задуматись над тим, у чому полягає суть покарання злочинців, то тобі стане
- B ясно, що люди вважають можливим набути доброчесність. Адже ніхто не карає злочинців, звертаючи увагу лише на те, що вони сколи злочинство, хіба хтось хоче помститися нерозумно, мов дикий звір. Але хто стається карати з глузdom, той не за минуле злочинство буде відплачувати, бо перетворити вчинене в неіснуюче він нездатен, — а робитиме це заради майбутнього, щоб не скові лиходійства вдруге ні сам злочинець, ні хтось
- C інший, хто стане свідком його покарання. Хто дотримується такого погляду, той вважає, що доброчесність можна набути через виховання. Адже він карає з метою запобігти злу, на пострах. Такі погляди визнають усі, хто лише застосовує кару чи в приватному житті,

чи в громадському. А карають і приборкують тих, кого вважають злочинцями, всі і не менше від інших афіняні, твої співвітчизники, так що, згідно з нашими міркуваннями, й афіняни належать до тих, хто вважає, що можна навчати добродетелі й самому її набувати. Отже, Сократе, я, мабуть, досить переконливо довів тобі, що твої співгромадяни правильно чинять, допускаючи до голосу коваля чи шевця в громадських питаннях, і що, на їхню думку, добродетальність може бути предметом навчання й виховання.

Залишається ще одне складне питання, тобі незрозуміле, стосовно видатних людей, а саме, чому видатні люди вчать своїх синів усього, що тільки їм можуть дати вчителі, і в цьому роблять їх мудрими, але ніяк не можуть домогтися того, щоб їхні діти хоч кого-небудь перевершили в добродетелі, якою вони самі відзначаються. У зв'язку з цим, Сократе, я вже не міф тобі розкажу, а наведу розумний доказ. Задумайся ось над чим: чи є щось одне таке, чим обов'язково повинні відзначатися всі громадяни, якщо має існувати держава? Саме від цього, а не від чогось іншого залежить вирішення цього складного питання, яке тебе турбує.

- 325 Отже, коли існує оте єдине і коли це не теслярське, і не гончарське, і не ковальське ремесло, а справедливість, розсудливість, сумлінність — сказати коротко, я оцю єдину властивість називаю людською добродетеллю, — і коли це є саме те єдине, до чого всі ми повинні бути причетні, тоді кожна людина, хоч би що вона хотіла вивчати або робити, повинна все робити у відповідності з цим єдиним, а не всупереч йому, і тоді того, хто його не має, треба вчити й карати — і дитину, і чоловіка, і жінку, — аж поки покараний виправиться; а хто, незважаючи на кари й повчання, не послухається, того, як невиліковного, треба виганяти з міста або вбивати. Отже, якщо так стоять справи і це є природним явищем, а хороші люди вчать своїх синів усього, тільки не цього, то зваж, як дивно поводяться ці хороші люди! Ми довели, що вони вважають мож-

ливим навчати цієї добродетелі і в приватному житті, і в суспільному. І хоч можна вчити добродетелі й плакати її, незважаючи на це, вони вчать своїх синів тільки таких речей, незнання яких не карається страшною, дарма що їхнім дітям, коли вони не навчилися

- C добродетелі й не виховані в ній, загрожує смерть, вигнання і, крім того, втрата майна, — одне слово, цілковита руїна дому. Невже вони не будуть учити їх з найбільшою старанністю! Треба сподіватися, Сократе, що вони подбають про це.

Протягом усього свого життя батьки вчать і напу чають своїх дітей, починаючи з їхнього раннього дитинства. Тільки-но дитина почне розуміти мову, і нянька, і мати, і вихователь, і сам батько побиваються, аби D вона виросла якнайкрашою; на прикладі того чи того вчинку або слова вони повчають і показують: ось це справедливе, а те несправедливе, це гарне, а те бридке, це благочестиве, а те нечестиве, це роби, а того не роби. Приємно, коли дитина самохітіє слухається їх; коли ж ні, то тоді її, немов деревце, що викривилось і зігнулось, намагаються випрямити з допомогою попереджень і тілесних кар.

Потім посилають дітей у школу і кажуть учителям

- E набагато більше уваги приділяти доброму вихованню дітей, аніж навчанню грамоти й грі на кіфарі. І вчителі дбають про це. Після того як діти навчаться читати й починають розуміти написане, як раніше мовлене слово, вчителі кладуть їм на шкільні лавки твори хороших поетів, щоб ті їх читали, і кажуть вивчати їх напам'ять.

- 326 А там повно повчань, багато оповідань, похвал і уславлянь давніх славетних мужів, аби хлопець, захоплюючись ними, наслідував їх і ставався стати таким, як вони. Кіфаристи, із свого боку, турбуються про вироблення розсудливості³⁶ й про те, щоб молодь не бешкетувала. Окрім того, коли хлопці навчаться грati на кіфарі, вивчають з ними твори вибраних поетів-ліриків, підбираючи до слів звуки кіфари, і змушують хлопців В звикати до ритмів і гармоній, щоб вони стали лагідні-

шими і, пройнявшись добірними ритмами й гармонією, стали здатними до виголошування промов і громадської діяльності. Адже все людське життя потребує ритму й гармонії.

Опріч того, посилають хлопців до вчителів гімнастики, щоб вироблення міцності тіла сприяло шляхетному мисленню й через тілесну бездарність молодь не

- C мусила відступати на війні та в інших справах.

Так чинять ті, в кого великі можливості, а найбільші можливості в дуже багатих. Їхні діти починають відвідувати школу з якнайраніших літ, а припиняють навчання пізніше від інших. А коли вони перестануть навчатися, тоді держава із свого боку змушує їх вивчати

- D закони й жити згідно з ними, дбаючи про те, щоб ніхто не поводив себе навмання, як йому подобається. Подібно до того, як учителі грамоти для хлопців, які ще не вміють писати, спочатку креслять букви паличкою для письма, а вже потім дають дітям писальну табличку, змушуючи їх виводити букви відповідно до поданих зразків, так і держава, накреслюючи закони — винаходи славетних законодавців давнини, — змушує дотримуватися їх і тих, хто при владі, й підвладних. А того, хто порушує закони, вона карає, а вважається це покарання і в нас, і в багатьох інших місцевостях виправленням, тому що справедлива відплата виправляє людину. При наявності такої приватної та громадської
- E турботи про добroчесність ти ще дивуєшся, Сократе, й сумніваєшся, чи можна когось навчити добroчесності. Але ж не цьому слід дивуватися, а скорше тому, якби виявилось, що її навчитись не можна.

Чому, однак, часто хороші батьки мають поганих синів? Дізнайся своєю чергою й про це. Немає в цьому нічого дивного, якщо правильними є мої попередні

- 327 міркування, а саме, що ніхто не повинен байдуже ставитися до цієї справи — до добroчесності, якщо держава має існувати. Якщо воно справді є так, як я кажу, — а воно достеменно так, — то розглянь це питання на прикладі будь-котрого іншого заняття або котроїсь галузі науки. Припустімо, що держава не могла б існу-

вати, коли б усі ми — кожний в міру своїх можливостей, — не були флейтистами, то тоді один одного вчив би, а ганив приватно і привселюдно того, хто негарно грає, та й ніхто не заздрив би досконалості іншого в грі (як тепер ніхто не заздрить справедливості іншого, його повазі до законів), і ніхто не приховував би свого вміння, як це чинять тепер декотрі митці; адже кожному з нас, гадаю, приносить користь взаємна справедливість і добродетель. Ось чому кожний кожному охоче пояснює і повчає, що справедливе й законне. Так ось, якби так і в грі на флейті ми виявили готовність наполегливо та без заздрощів учити один одного, то чи тоді, на твою думку, Сократе, хорошими флейтистами ставали б радше сини хороших флейтистів чи сини поганих? Гадаю, що ні; чий син виявився б від природи дуже здібним до грі на флейті, той з часом став би славним, а чий син не виявив би таланту, той не здобув би слави. І не раз від хорошого флейтиста походив би поганій і часто від поганого — хороший, однаке всі вони були б можливими флейтистами порівняно з ненавченими і з тими, що нічого не тямлять у грі на флейті. Уяви собі це тут: хай-но якась людина з-поміж тих, що виховалися серед людей у пошані до законів, видається тобі дуже несправедливою, все ж вона справедлива і навіть є знавцем законів, коли б оцінювати її порівняно з людьми, які взагалі не мають ні виховання, ні судів, ні законів, яких ніхто не змушує в усьому дбати про добродетель, хіба що були б це якісь дикуни, схожі на тих, що їх показав торік на сцені поет Ферекрат у Ленеї³⁷. Напевно, опинившись серед таких людей, і ти, мов людиноненависники в тому хорі, був би радий, коли б зустрів хоч би Еврібата або Фріононда³⁸, й ридав би з туго за зіпсованістю тутешніх людей.

Ти тепер занадто перебірливий, Сократе, тому що тут

328 усі видають себе за вчителів добродетелі і вчать, хто скільки може, а ти не визнаєш нікого. Це так само, коли б ти шукав учителя еллінської мови, то, певно, не знайшов би жодного. Подібно було б, коли б ти шукав, хто в нас міг би навчити синів ремісників того

самого ремесла, якого вони навчилися у свого батька настільки, наскільки зумів подбати про це батько та його друзі, які займаються тим самим ремеслом, — одне слово, підшукувати вчителя, який міг би ще чогось навчити таких, уже навчених. Це була б, думається мені, Сократе, нелегка справа; зате легко було б знайти

- B його для зовсім необізнаних. Така сама справа і з добродетеллю та всім іншим. Але коли хтось хоче краще за нас зуміє повести інших дорогою добродетелі, то такого ми повинні високо цінувати. Одним із таких, гадаю, є я сам — я можу в більшій мірі від інших стати особливо корисним будь-кому й допомогти стати прекрасним і добрым. Через те я заслуговую на винагороду, яку одержую, і навіть ще більшу, на розсуд моїх учнів. Тим-то я ось в який спосіб беру винагороду за навчання; хто в мене навчається, якщо хоче, платить стільки, скільки я звичайно беру; коли ж він не згоден, то йде в храм і, під клятвою оцінивши, скільки, на його думку, варте моє навчання, стільки й вносить мені.

C Отже, Сократе, я розповів тобі міф і навів докази того, що добродетелі можна навчити; такої ж думки дотримуються й афіняни, і немає нічого дивного, якщо в хороших батьків бувають погані сини, а в поганих — хороші; так, наприклад, сини Поліклета, ровесники присутніх тут Парала й Ксантіппа, нікуди не годяться, порівняно з батьком, і так само й сини інших митців.

- D Але годі їм за це дорікати — не все ще пропало, адже вони молоді.

Виголосивши напоказ нам таку довгу й прекрасну промову, Протагор замовк, а я, вже давно зачарований нею, все дивився на нього, чекаючи, чи часом він не скаже ще що-небудь, бо хотів далі його слухати. Тільки тоді, коли я впевнився, що він справді закінчив, я ледве опам'ятався і, поглянувши на Гіппократа, сказав:

- E — Невимовно вдячний тобі, сину Аполлодора, за те, що ти намовив мене прийти сюди! Для мене велику вагу має те, що я почув від Протагора. Бо досі я вважав, що добрі люди стають добрими не завдяки люд-

ській турботливості. А тепер я пересвідчився в протилежному. Тільки одна дрібниця не дає мені спокою, але Протагор, певна річ, і це легко пояснить, після того як уже нам стільки пояснив. Щоправда, якби хтось вступив із цього приводу в розмову з ким-небудь із красномовців, що виступають перед народом, то він, мабуть,

329 почув би промови, гідні Перікла або когось іншого з тих, що вміють говорити, проте, якби він потім запи-
тав їх про що-небудь, то вони, мов книжки, не спро-
можні були б ні відповісти, ні самі запитати; а коли
хтось перепитає про якусь дрібницю з того, що вони
сказали, то вони відгукуються, наче порожня мідна

B посудина, яка при ударі гуде довго й протягло, аж поки
хто-небудь не візьме її в руки. Так само й ритори, коли
їх запитати про якусь дрібницю, розтягають свою про-
мову, немов біг на довгу відстань³⁹. А оцей Протагор
уміє, само собою зрозуміло, виголошувати довгі й чу-
дові промови, але ж водночас він уміє відповідати й
коротко на запитання, коли ж сам поставить запитан-

C ня, може підождати й вислухати відповідь; така риса
властва лише небагатьом. Тепер, Протагоре, мені не
вистачає однієї дрібнички, але я буду мати все, якщо
ти відповіси мені на таке: ти твердиш, що доброчес-
ності можна навчити, а вже кому-кому, а тобі я вірю.
Одне лише мене бентежило під час твоєї промови, а ти
тепер заповни цю прогалину в моїй душі. Річ у тім, що,
за твоїми словами, Зевс послав людям справедливість
і сором, і далі в твоїй промові часто мовилось про спра-
ведливість, розсудливість, благочестя й таке інше, не-
мов це взагалі щось єдине, тобто доброчесність. Отож
саме це розтлумач мені до пуття, чи доброчесність яв-

D ляє собою щось єдине, а справедливість, розсудливість
і благочестя є її складовими частинами, чи все те, що
я тепер називав, тільки найменування однієї й тієї са-
мої речі. Оце є те, що я хотів би ще дізнатися.

— На це легко, Сократе, відповісти, — сказав Про-
тагор. — Доброчесність — це єдність, а те, про що ти
питаєш, — її частини.

— А як розуміти ці частини, — запитав я, — як, наприклад, частини обличчя: рот, ніс, очі, вуха, — чи як частини золота, що нічим не відрізняються одна від одної і від цілого, хіба що більшим або меншим розміром?

Е — Мені здається, Сократе, що в першому розумінні, — як частини обличчя відносяться до цілого обличчя.

— А як люди одержують ці частини добродетелей так, що одним дістается така, тим — інша, чи, якщо хтось володіє однією, обов'язково має і всі інші!

— Ні в якому разі, — сказав Протагор, — бо є чимало мужніх, але заразом вони несправедливі, інші ж бувають справедливі, але не мудрі.

330 — Отже, виходить, — виснував я, — мудрість і мужність — це частини добродетелей?

— Безперечно, — підтверджив Протагор, — до того ж мудрість — найважливіша із цих частин.

— І всі вони різняться між собою?

— Так.

— І кожна з них має своє особливе призначення, як, наприклад, частини обличчя? Адже очі — це щось інше, ніж вуха, і призначення їх різне. Та й з інших частин обличчя жодна не схожа на іншу ні за своїм призначенням, ні в іншому відношенні. Отже, чи так само й частини добродетелей різняться між собою — і в своїй суті, і щодо свого призначення? Хіба не ясно, що воно саме так, якщо наведений приклад правильний?

В — Так воно і є, Сократе, — визнав Протагор.

С я на це сказав:

— Значить, жодна з частин добродетелей не тотожна ні з пізнанням, ні із справедливістю, ні з мужністю, ні з розсудливістю, ні з благочестям?

— Не тотожна, — підтакнув Протагор.

— Так ось, — сказав я, — розгляньмо спільно, якою є кожна з цих частин. Найперше з'ясуймо таке: чи справедливість — це щось таке, що справді існує, чи ні?

С — Мені здається, що так. А як тобі?

— І мені також, — відповів Протагор.

— То що ж виходить? Якби так хтось запитав нас із тобою: «Протагоре й Сократе, те, що ви тільки-но назвали справедливістю, саме воно справедливе чи несправедливе?» — я, очевидно, відповів би йому, що воно справедливе, а ти за що віддав би свій голос — за те, що я, чи за інше?

— За те, що ти, — відповів Протагор.

D — Отже, справедливість — не що інше, як бути справедливим, у всякому разі, я так відповів би, коли б мене запитали. Чи й ти відповів би так само?

— Так само.

— А якби далі запитав він нас: «Чи існує, на вашу думку, якесь благочестя?» — ми дали б, певно, ствердну відповідь, хіба не так?

— Так.

— «А чи визнаєте ви благочестя як щось, що існує?» Як відповіли б ми йому, ствердно чи ні?

Протагор сказав, що ствердно.

— «Скажіть-но ще, а в чому полягає суть цього явища — в тому, щоб бути нечестивим чи благочестивим?» Я обурився б на таке запитання й відповів би так: «Замовкни, чоловіче! Що інше могло б бути благочестивим, Е коли б саме благочестя не було благочестивим?» А що ти на це? Чи не так відповів би?

— Звичайно, що так.

— А якби він далі запитав нас: «А як ви тільки-но говорили? Може, я не так зрозумів ваші слова? А говорили ви, — так мені здавалось, — що частини добродетелей є між собою в такому відношенні, що ні одна з них не є однакова». Отож я на це відповів би так: «Про все інше ти добре розчув, але якщо ти думаєш, начебто я говорив і це останнє, то ти недочув; адже це були відповіді його, Протагора, а я тільки запитував». Якби він сказав: «Чи правду каже оцей Сократ? Ти, Протагоре, вважаєш, що кожна з частин добродетелей різна? Чи це твоє твердження?» Що відповів би ти йому на це?

— Довелося б із ним погодитись.

- А що ми, Протагоре, погодившись на це, відповіли б йому, якби він нас знову запитав: «Значить, благочестя — це не те саме, що бути справедливим, а справедливість — не те саме, що бути благочестивим; навпаки, це означає не бути благочестивим, а благочестя означає не бути справедливим, отже, бути несправедливим, а справедливість означає бути нечестивим?» Що йому відповісти? Я сам, принаймні від свого імені, сказав би, що й справедливість благочестива, і благочестя справедливе. Та й за тебе, якщо мені дозволиш, я відповів би так само, що справедливість і благочестя або одне й те саме, або дуже схожі одна на одне; у всікому разі, справедливість, як щось інше, буває такою, як благочестя, а благочестя таким, як справедливість. Тим-то подивись, чи забороняєш мені відповісти йому таким чином, чи ти і з цим погоджуєшся.

- Не зовсім, Сократе, — сказав Протагор. — Помоєму, не можна так просто вважати, що справедливість є чимось тотожним із благочестям, а благочестя — чимось тотожним із справедливістю; мені здається, що тут є якась різниця. Зрештою, не в цьому справа. Тож, якщо ти хочеш, хай для нас і справедливість буде благочестивою, і благочестя справедливим.

- Ей, що ні, то ні, — сказав я. — Мені зовсім не потрібно розмірковувати з допомогою оцих «якщо хочеш» або «якщо ти так гадаєш». Говорімо прямо: «я гадаю» і «ти гадаєш». Це я кажу в тому розумінні, що, на мій погляд, можна далеко краще розглянути наше питання, відкинувши всяке «якщо».

- Хай буде так, — відповів Протагор. — Усе ж справедливість у чомусь схожа на благочестя. Зрештою, все схоже на все в певному відношенні. Навіть між білим і чорним є якась схожість, так само й між твердим і м'яким, та й між усім іншим, що, як нам здається, протилежне одне одному. І те, в чому ми з тобою вбачали різне призначення, доводячи, що одне не таке, як інше, наприклад частини обличчя, і вони деякою мірою схожі між собою, і одна з них така сама, як інша.

Так що в такий спосіб і на таких прикладах ти міг би довести при бажанні, що все подібне одне до одного. Все ж не годиться називати подібними дві речі, якщо вони лише частково подібні, або вважати неподібними такі, які мають часткову неподібність, хоч би крихітну.

Я здивувався і сказав Протагору:

— Хіба, на твою думку, справедливість і благочестя перебувають у такому взаємному відношенні, що їм притаманна лише незначна схожість?

332 — Не зовсім так, — відказав Протагор, — але й не так, як ти, здається, думаєш.

— Згода, — сказав я, — оскільки це, як видно, становить для тебе трудність, облишимо це й розгляньмо інший твій вислів. Чи називаєш ти щось глупотою?

— Так, називаю, — признав Протагор.

— А цілковитою її протилежністю є, певно, мудрість?

— Здається, так.

— А коли люди діють правильно й корисно, чи тоді вони, на твою думку, виявляють у своїх діях розсудливість чи, навпаки, щось протилежне?

— Розсудливість, звичайно.

В — Вони поводяться розумно завдяки своїй розсудливості?

— Безперечно.

— А ті, що діють неправильно, поводяться нерозумно і в своїх учинках не виявляють розсудливості?

— Так і мені здається.

— Отже, розумні й нерозумні вчинки — це протилежності?

С — Авжеж.

— Нерозумні вчинки виникають через глупоту, а розумними властива розсудливість, чи не так?

— Так воно і є.

— Значить, коли щось здійснюється силою, то тоді маємо справу із сильною дією, а якщо слабко — то із слабкою дією?

— Мабуть, так.

— А коли щось відбувається швидко, то тоді дія буває швидкою, а якщо поволі — повільною?

— Так.

— І коли щось здійснюється в одинаковий спосіб, то воно, — певно, здійснюється з тієї самої причини, а якщо в протилежний спосіб, то — з протилежних причин?

Протагор погодився.

— Скажи-но, — запитав я, — чи існує щось прекрасне?

Протагор підтверджив.

— Чи є в нього якась інша протилежність, крім бридкого?

— Немає.

— Далі: чи буває що-небудь хорошим?

— Буває.

— Чи є інша йому протилежність, крім зла?

— Немає.

— Ідемо далі. Чи існує високий голос?

— Існує.

— Чи існує якась протилежність йому, крім низького голосу?

— Немає.

— Виходить, — сказав я, — що в кожній речі є одна протилежність, а не багато, чи не так?

D Протагор погодився.

— Отже, — продовжував я, — підсумуймо те, на що ми погодились. Чи не погодились ми, що кожна річ має одну протилежність, а не більше?

— Погодились.

— Ми згодні в тому, що здійснюване в протилежний спосіб здійснюється з протилежної причини?

— Авжеж.

— А чи погодились ми, що все, що робиться нерозумно, є протилежністю того, що робиться розумно?

Протагор підтверджив.

— І те, що робиться розсудливо, робиться завдяки розсудливості, а що нерозумно — через глупоту?

- Е   Протагор підтвердив.
— І коли щось протилежне за способом дії, то воно протилежне й зачиною?
— Так.
— Дешо робиться з розсудком, а дешо — через глупоту?
— Так.
— Себто в протилежний спосіб?
— Звичайно.
— Очевидно, тому що це протилежності?
— Авжеж.
— Значить, глупота — це протилежність розсудливості?
— Безперечно.
— А чи пам'ятаєш, як ми раніше погодилися, що глупота є протилежністю мудрості?
- 333   Протагор підтвердив.
— І що одне буває протилежне тільки одному?²⁴⁰
— Стверджую.
— То від когось з двох тверджень відмовимося, Протагоре? Від того, що одному протилежне тільки одне, чи від того, яке вважає, що мудрість є щось інше, ніж розсудливість, а те й те — частини добродетелей, хоч і різні; крім того, вони не схожі одна на одну й призначення їх різні, подібно до того, як різне призначення частин обличчя? Отже, від когось з цих двох відмовимося? Адже два ці твердження звучать не дуже доладно: вони ніяк не можуть ні зспіватись, ні зігратись. Та й як їм зспіватись, коли треба, щоб одне мало тільки одну протилежність і не більше, а тут виявляється, що глупоті одній протилежні й мудрість, і розсудливість. Чи так, Протагоре, чи якось інакше?
- В   Протагор погодився, хоч дуже нерадо.
— Що ж, чи не виходить воно на те, що розсудливість і мудрість — одне й те саме? Адже й раніше у нас з'ясувалось, що справедливість і благочестя — майже те саме. Втім, не будемо зневірюватися, Протагоре, а поки що розгляньмо решту. Чи ти вважаєш, що людина, яка чинить зло, діє розумно?

C — Я соромився б, Сократе, — сказав Протагор, — стверджувати таке, хоча багато людей дотримуються такого погляду.

— Отже, до кого скерувати мої розмірковування — до них чи до тебе?

— Якщо твоя воля, спершу розглянь погляд більшості.

— Аби ти лише відповідав мені, а чи так думаєш, чи ні, мені байдуже. Для мене найважливіша річ — з'ясувати саме питання, але може трапитися, що заодно ми досліджуємо і того, хто ставить запитання, тобто мене самого, й того, хто відповідає.

D Протагор спочатку викручувався, нарікаючи, що питання важке, але врешті-решт погодився відповідати.

— Тож дозволь, — сказав я, — відповідати мені з самого початку. Чи ти вважаєш, що деякі люди, які чинять зло, діють із розсудком?

— Вважаю, що так.

— А мати розсудок — означає добре розмірковувати?

Протагор підтакнув.

— А добре розмірковувати — це значить усвідомлювати, що чиниш зло?

— Хай буде, що так.

— Чи це буває тоді, коли людям, що чинять зло, ведеться добре, чи тоді, коли погано?

— Коли добре.

— Чи ти вважаєш, що існує якесь благо?

— Вважаю.

— А що таке благо: чи не те, що корисне людям?

E — Клянусь Зевсом, — сказав Протагор, — я особисто називаю благом благо, навіть коли воно не приносить користі людям.

Мені здалося, що Протагор уже роздратувався й готується дати мені бій при відповідях. Помітивши такий його стан, я обережно й лагідно запитав:

334 — Чи маєш ти на увазі те, що нікому з людей не корисне, чи те, що взагалі не корисне? Таке ти називаєш благом?

— Ні в якому разі, — заперечив Протагор, — але я знаю чимало таких речей, харчів, напоїв, ліків та безліч предметів, з яких одні людям некорисні, а інші корисні. Дещо людям ні корисне, ні шкідливе, зате корисне ко-
ням, дещо корисне тільки волам, дещо собакам, інше
B ні тим, ні тим, а корисне деревам. Та й якщо вже мова про дерево, то дещо годиться для коріння дерев, а для гілок — негоже, наприклад, гній. Для всіх дерев він добрий, якщо покласти його при корінні, але якби ти захотів обкласти ним пагінці й молоді паростки, то все пропаде. Адже й оливкова олія для всіх рослин дуже шкідлива, сильно шкодить вона волоссю тварин, а для
C волосся людини вона цілюща, та й взагалі для всього тіла. Благо настільки різноманітне й багатогранне, що та сама річ у зовнішньому вжитку буває благом, а у внутрішньому стає великим лихом. Тим-то всі лікарі радять хворим утримуватися від уживання олії в їжі, хіба що в дуже незначній кількості, аби тільки притамувати неприємний для нюху запах страв і приправ.

Коли Протагор це сказав, присутні схвально загу-
ли, мовляв, як гарно він говорит!

А я так озвався:

D — Протагоре! Я трохи забудькуватий, і якщо хтось до мене говорить предовго, то я забиваю, про що, влас-
не, йдеться. Якби так, приміром, я був глухуватий, то ти вважав би доцільним у розмові зі мною говорити до мене голосніше, ніж до інших, так і тепер, коли ти натрапив на забудькуватого, то розчленовуй мені від-
повіді й скорочуй їх трішки, аби я встигав за тобою.

— Отже, як накажеш мені відповідати коротко?
Відповідати тобі коротше, ніж потрібно?

— Ні в якому разі, — відповів я.

— Значить, так як треба?

E — Так.

— А наскільки мені стисло відповідати: наскільки потрібно чи наскільки ти вважаєш?

— Мені відомо, — зауважив я, — що ти сам маєш хист та й інших умієш навчити говорити про одне і те

саме, відповідно до бажання, або так довго, що мові твоїй не буде впину, або так коротко, що ніхто не зрівняється з тобою в стислоті. Тим-то, якщо бажаєш зі мною розмовляти, то вживай цього другого способу — стислоті.

335 — Мій Сократе! — сказав Протагор. — Я вже з багатьма змагався в розмовах, але коли б я так робив, як ти хочеш, і розмовляв так, як мені накаже супротивник, то я никого не переміг би, й ім'я Протагора взагалі не було б відоме нікому серед еллінів.

В Тоді я, помітивши, що він сам незадоволений своїми попередніми відповідями й нерадо буде розмовляти, коли йому доведеться відповідати на мої запитання, — дійшов висновку, що мені нічого сидіти далі при його розмовах, і тому так сказав:

С — Ale ж, Протагоре, я й не наполягаю на тому, щоб, наша розмова велася всупереч твоїм переконанням. Отже, якби ти хотів розмовляти так, щоб я встигав за ходом твоїх думок, за такої умови я розмовляв би з тобою. Бо ти — така слава йде про тебе, та й сам твердиш, що спроможний розмовляти і довго, і коротко, — мастак у цьому ділі, а мені не до снаги виголошувати довгі промови, хоч я вельми радий був би мати таку здібність. Кому-кому, а тобі, сильному і в тому, і в тому, годилося б поступитися, щоб наша розмова знайшла своє продовження. Та коли ти не хочеш, то у мене обмаль часу, я не зможу вичікувати, поки ти розтягуеш свої довжелезні промови. Мені пора йти звідси, і я йду геть, хоча, либо нь, залюбки послухав би й такі твої промови.

З цими словами я підвівся, немов бажаючи піти геть. Але тільки я встав, як Каллій схопив мене за руку своєю правою рукою, а лівою вчепився у мій потертий плащ і сказав:

Д — Не пустимо тебе, Сократе! Якщо ти підеш, то розмова у нас вийде не така. Тож прошу тебе, залитися з нами. Для мене немає більшої насолоди, як слухати твою розмову з Протагором. Будь добрий, зроби нам усім цю приємність.

А я сказав, хоч уже встав, готуючись вийти:

— Сину Гіппоніка, я завжди дивувався твоїй жадобі до знання і тепер хвалю тебе й люблю, так що хотів би зробити тобі приємність, якби ти просив у мене можливого. Але зараз це все одно, що просити мене бігти наввипередки з Крісоном із Гімери⁴¹, неперевершеним бігуном, або змагатися з ким-небудь із тих, що бігають 336 на далекі відстані, або з гінцями, й не відставати від них. Скажу тобі відверто, що ще більше, ніж ти, сам собі бажаю не відставати від них у бігу, але, на жаль, не можу. Все ж, якщо тобі хочеться подивитися, як я біжу рівномірно з Крісоном, то ти попроси його, хай він пристосується до мене, тому що швидко бігати не можу, а він поволі — може. Якщо ти хочеш слухати мене й Протагора, то попроси його, щоб він, як і раніше, відповідав мені коротко й тільки на поставлені В йому запитання, коли ж ні, то який це буде спосіб ведення розмови? Я принаймні був тієї думки, що взаємний обмін думками в розмові — це одне, а привселюдний виступ — щось зовсім інше.

— Але зваж, Сократе, — сказав Каллій, — здається, Протагор має слухність, коли вважає, що йому дозволяється розмовляти, як він хоче, а тобі так, як ти хочеш.

Тут втрутівся в розмову Алківіад:

— Ти помиляєшся, Каллію. Адже Сократ визнає, C що йому не до снаги вести довгі розмови й він не може зрівнятися в цьому відношенні з Протагором, але коли йдеться про вміння вести розмову, ставити запитання й відповідати на них, то я здивувався б, якби він у цьому поступився кому-небудь. Отже, якщо сам Протагор D визнає, що він слабкіший від Сократа у вмінні вести розмову, то цього Сократові вистачить. Якщо ж Протагор не погоджується з тим, то хай він розмовляє, запитуючи й відповідаючи, а не так, щоб при кожному запитанні розтягувати свої міркування до знемоги, залишати без відповіді окремі твердження й, замість давати докази, тільки розводитися так широко, що ба-

гато хто із слухачів забуває навіть; у чому полягає суть питання. Зрештою, за Сократа я ручусь: він не забуде, це він жартує, кажучи, що в нього коротка пам'ять. Тому мені особисто здається, що Сократ говорить більш до речі; зрештою треба, щоб кожний міг відкрито висловлювати свою думку.

Після Алківіада, якщо мене не підводить пам'ять, промовив Крітій:

- Продіку й Гіппію! Каллій, видно, стає на сторону Е Протагора, знову ж Алківіад любить уперто наполягати на своєму. Нам немає потреби підтримувати ні Сократа, ні Протагора, а слід спільно просити обох, щоб вони не уривали розмови посередині.

337 Після нього слово взяв Продік:

- Твоя правда, Крітію. Бо ж присутні на таких обговореннях повинні обох співрозмовників слухати спільно, але не однаково — це не одне і те саме. Річ у тім, що слухати треба одного й другого, але оцінювати кожного по-різному: умілішого треба оцінити вище, а не такого вмілого — нижче. Я також, Протагоре й Сократе, прошу вас поступитися один одному. Можна сперечатися про ті чи ті питання, але не сваритися. В Адже доброзичливо сперечаються друзі між собою, а сваряться супротивники й вороги. Так вийшла б у нас прекрасна розмова, а ви, співрозмовники, здобули б у нас велике визнання — але не вихваляння. Адже визнання виникає в душах слухачів без будь-якої облуди, а словесне вихваляння часто-густо виявляється брехнею і суперечить справжньому переконанню. Своєю чергою С ми, слухачі, завдяки цьому сповнилися б справжньою радості, а не насолоди, бо радість з'являється тоді, коли людина щось пізнає і здобуває мудрість через мислення, а насолода тоді, коли хтось єсть щось або зазнає іншої тілесної втіхи⁴².

Ці слова Продіка багато з присутніх сприйняли з великим схваленням.

Після Продіка виступив мудрець Гіппій:

- D — Шановне товариство! — проказав він. — Я вважаю, що всі ви, тут присутні, — рідні й свояки від при-

роди, а не за законом⁴³, бо подібне за своєю природою споріднене з подібним, а закон — всесильний володар — у багатьох випадках змушує людей до багато чого, що суперечить природі. Отож соромно було б нам, котрі, знаючи природу речей і бувши наймудрішими серед еллінів, зібралися з цього приводу в цьому місці — осередку мудрості всієї Еллади, в найславетнішому і найщасливішому домі цього міста, якби ми не виявилися гідними такої честі, а пересварилися один з одним, мов якісь найпослідуші людці. Так ось я і прошу вас, і раджу вам, Сократе й Протагоре, щоб ви, маючи нас за посередників, поєдналися на середині дороги. Отже, тобі, Сократе, не слід, якщо це не до душі Протагору, наполягати на точному й надто стислому ході розмови: ти попусти трохи віжки словам, щоб вони явились нам привабливішими й чепурнішими, а Протагор, своєю чергою, хай не жене на всіх вітрилах і не пускається з попутним вітром на відкрите море слів, утративши з очей землю. Обом вам треба триматися середини. Так і зробіть. Послухайте моєї ради: виберіть собі в одній особі суддю, розпорядника й наглядача, який стежив би за належною довжиною промови кожного з вас.

Це сподобалося присутнім, усі схвально відгукнулися. Каллій заявив, що не відпустить мене, й просив вибрати розпорядника. Тут я звернув увагу на те, що було б соромно вибирати суддю для розмови, бо коли вибраний виявиться гіршим від нас, тоді негоже, щоб гірший керував кращими; якщо ж він буде таким самим, як ми, то це також буде погано, бо одинаковий однаково буде діяти з нами, так що не варто його обирати. То, може, оберете кращого, ніж ми? Правду кажучи, на мою думку, неможливо обрати когось мудрішого від цього Протагора. Якщо ж оберете не кращого насправді, а тільки на словах, то знов-таки Протагору буде прикро, що для нього, немов для простачка, обираєте наставника. Якщо йдеться про мене, то мені все одно, як вирішите. Я хочу зробити, щоб наша зустріч

- і розмова відбувалися так, як ви собі бажаєте: якщо
- D Протагор не хоче відповісти, то хай він ставить запитання, а я буду відповідати й заодно спробую показати йому, як, на мій погляд, треба відповідати, коли тебе питаютъ. А коли я відповім на всі запитання, які тільки він захоче поставити, хай він своєю чергою обіцяє відповідати мені подібним чином. А якби виявилось, що
- E він не має бажання відповідати на поставлені йому запитання, то і я, і ви будемо гуртом просити, як ви мене просили, не псувати розмови. Заради цього не потрібен окремий керівник — всі ви спільно будете керувати.

Усі погодилися, що саме так слід зробити. А Протагор, хоч зовсім не мав бажання, все ж був змушений погодитися ставити запитання, а після того, як він їх досить поставить, знов давати звіт, відповідаючи коротко й небагатослівно. Протагор почав запитувати приблизно так:

- Вважаю, Сократе, що найважливішою частиною освіти кожної людини є знання поезії. Це означає розуміти думки поетів, вміти оцінювати, що написано правильно, а що ні, розбирати твір і давати пояснення на відповідні запитання. Так ось і тепер запитання буде стосуватися того самого, про що ми з тобою тільки-но говорили, тобто про добросердість, з тим, що ми перенесемо його розгляд на ділянку поезії. Це буде
- 339 В єдина різниця. Отже, Сімонід каже десь, звертаючись до Скопаса, сина Креонта-фессалійця⁴⁴, що «людиною справді хорошою важко стати, щоб і руки, і ноги, і розум були досконалі, щоб уся вона була бездоганно створена». Чи знаєш ти цю пісню⁴⁵, чи переказати тобі її всю?

На це я відповів йому:

— Не треба, я знаю її, саме цією піснею я дуже цікавився.

— Прекрасно. То яка ж твоя думка, чи це сказано правильно й гарно, чи ні?

— Дуже правильно й гарно.

— Як це, по-твоєму, гарно, коли поет сам собі суперечить?

С — Hi, негарно.

— Приглянися-но уважніше.

— Мій шановний, я вже достатньо приглянувся.

— Отже, ти знаєш, що далі в одному місці згаданої пісні поет каже таке: «І невдалим мені видається вислів Піттака, хоч це сказано мудрецем: важко, — каже він, — бути хорошиою людиною». Чи помічаєш, що той самий поет говорить і це, і те, що раніше?

— Знаю.

— А як тобі здається, це й те узгоджується між собою?

— Мені здається, що так, — сказав я; але, сказати правду, мене водночас страх брав, чи не скаже Протагор ще що-небудь, і я запитав: — А яка твоя думка?

Д — Як може здаватися згідним із самим собою той, хто говорить раз це, раз те? Адже він спочатку сам визнав, що важко стати по-справжньому хорошим, а трохи перегодом у цьому ж таки вірші забуває про це і ганить Піттака, який твердив те саме, тобто що важко бути хорошим. Отже, Сімонід не схвалює твердження Піттака, який говорив те саме, що й він. Якщо він ганить того, хто говорить те саме, то, ясна річ, він і себе самого ганить, так що або перше, або друге його твердження неправильне.

Е Багато слухачів сприйняли ці слова Протагора з голосною похвалою. А я спершу почував себе після його слів, немов мене вдарив дужий кулачник, в очах мені потемніло, голова запаморочилась, а інші загаласували, вихваляючи Протагора. Потім я — ніде правди діти, — бажаючи виграти час і подумати, що, власне, твердить поет, звертаюся до Продіка і кличу його:

— Продіку! Адже Сімонід — твій земляк. Ти повинен заступитися за нього. Я, здається, кличу тебе на допомогу, як, за словами Гомера, Скамандр, коли напірав на нього Ахілл, кликав Сімоента⁴⁶ такими словами:

Брате мій любий! Удвох подолати цього мужа могутність
Конче нам треба...⁴⁷

- Так і я тебе закликаю, аби Протагор не розтрощив
- B нам Сімоніда. Щоб оборонити Сімоніда, потрібні твої знання, завдяки яким ти розрізняєш такі поняття, як «хотіти» й «бажати», доводячи, що це не одне і те саме, про що ти сказав багато прекрасних думок. А тепер подивись, чи ти часом не такої самої думки, як я. Мені принаймні не здається, що Сімонід суперечить сам собі. Але найперше ти, Продіку, вислови свою думку, скажи, чи, по-твоєму, «стати» і «бути» — одне й те саме, чи це різні поняття?
- Клянусь Зевсом, різні, — відповів Продік.
- Чи не висловив у першій цитаті сам Сімонід свій погляд, що важко стати справді добрим?
- C — Правду кажеш, — мовив Продік.
- А Піттака, — продовжував я, — він ганить не за ту саму думку, як гадає Протагор, а за іншу. Бо Піттак не сказав, що важко стати чесним, як висловився Сімонід, а бути ним, а це не одне і те саме, Протагоре, що підтверджує Продік. Отже, якщо «бути» і «стати» — не одне й те саме, то Сімонід не суперечить сам собі.
- D I, можливо, сказав би Продік та й багато інших, що, згідно з Гесіодом, хоча й важко стати хорошим, бо добродетель від нас безсмертні боги відділили потом рясним⁴⁸, — але якщо хтось досягне її вершини, то легко потім стане її, чесноти, дорога, хоч тяжко було її здобувати.
- Продік, вислухавши це, похвалив мене, а Протагор сказав:
- Твоя поправка, Сократе, не менш хибна, ніж те, що ти хочеш віправити.
- E На це я зауважив:
- Нікудишня, видно, моя робота, Протагоре, і смішний з мене лікар, коли я своїм лікуванням тільки посилюю хворобу.
- Все ж воно так є.
- Як це розуміти?
- Бо велике було б неуцтво поета, якби він вважав дрібницю здобуття чесноти, адже це справа вельми важка, принаймні всі люди такої думки.

На це я сказав:

— Клянусь Зевсом, завдяки щасливому випадку

341 бере участь у нашій розмові Продік. Хто знає, Протагоре, чи мудрість Продіка не має в собі щось божественне, чи не почалася вона від Сімоніда, а то й іще раніше? А ти, обізнаний з багатьма іншими науками, з цією виявляєшся необізнаним, тоді коли я ознайомився з нею як учень оцього Продіка⁴⁹. І тепер, маю враження, ти не знаєш, що, можливо, слово «важко» Сімонід бере не в тому значенні, як ти думаєш, а так, як це Продік робить мені зауваження з приводу слова «страшний», коли я, хвалячи тебе або когось іншого,

B кажу: «Протагор — це страшно мудра людина». Тоді Продік питає мене, чи не соромно мені називати те, що хороше, страшним. Адже те, що страшне, каже Продік, є погане. Ніхто-бо не каже: «страшне багатство», «страшний мир», «страшне здоров'я», але каже «страшна війна», «страшна бідність», бо що страшне — те погане. Отже, можливо, кеосці і з ними Сімонід під словом «важко» мають на думці щось погане або щось інше, про що тобі не відомо. Тим-то запитаймо Продіка, бо про мову Сімоніда⁵⁰ варто запитати саме його. Продіку, скажи-но, що розумів Сімонід під словом «важко»?

C — Ось що: погано.

— Через це, очевидячки, Продіку, і ганить Сімонід Піттака, який сказав, що важко бути добрим.

— А що ж іншого, — сказав Продік, — як не це мав на увазі Сімонід, картаючи Піттака? Бо той не вмів правильно розрізняти значення слів, оскільки він, уродженець Лесбосу, був вихований на варварській говірці⁵¹.

— Чуєш, Протагоре, що каже Продік: можеш на це що-небудь сказати?

— Нічого подібного, Продіку, — сказав Протагор, — я добре знаю, що Сімонід під словом «важко» розумів так само, як усі ми, не щось погане, а щось нелегке, що дістается ціною багатьох зусиль.

— Та й і я гадаю, Протагоре, — сказав я, — що Сімонід саме так розумів, і Продік це добре знає, лише

жартує і, певне, випробовує, чи здатний ти відстояти свою думку. А що в Сімоніда «важке» зовсім не означає стільки, що «погане», то вагомим доказом цього служить вислів, який іде за цим безпосередньо. Бо там він каже, що

E ...один лиш Бог такий-от має дар.

Адже якби він вважав, що погано бути добрим, то не говорив би, що один лише Бог може таким бути, і не присуджував би цей дар тільки Богові. Тож, може, Продік має на думці якогось нахабу Сімоніда, а зовсім не того, що з Кеосу?⁵² Втім, що, на мою думку, має на увазі Сімонід у цій пісні, я радо скажу тобі, якщо хочеш перевірити, наскільки я, як ти висловлюєшся, розбираєшся в поезії. А якщо волієш, то я краще тебе послухаю.

Протагор на ці мої слова сказав:

342

— Будь ласка, говори, Сократе.

Продік і Гіппій також дуже наполягали, та й інші присутні.

- B — Отже, я спробую, — сказав я, — викласти, як я розумію зміст цієї пісні. Найдавніша і найпоширеніша серед еллінів філософія була на Криті й в Лакедемоні⁵³, і найбільше софістів на світі є саме там, лише критяни й лакедемоняни заперечують це і вдають із себе неуків, щоб часом не здалося, ніби вони перевершують усіх еллінів мудрістю, подібно до тих софістів, про котрих говорив Протагор, зате лакедемоняни хочуть, щоб їх вважали найпершими у військовому ремеслі й мужності. А роблять вони так, бо думають, що коли б виявилось, у чому полягає їхня сила, то всі почали б цим же займатися, тобто мудрістю. А так, приховані правду, вони обманули прихильників Спарти в інших містах, а ті, наслідуючи звичаї лакедемонян, розбивають один одному вуха, обмотують руки ременями, залюбки займаються гімнастикою, носять короткі плащі, от ніби саме завдяки цьому лакедемоняни верховодять усіма еллінами. А лакедемоняни тим часом, коли їм набридає потай спілкуватися з софістами, які перебу-

вають у них, і хочеться робити це явно, виганяють чужинців, як тих, що сприяють Спарті, так і всіх інших прихідськів, і тоді безперешкодно, крадькома від чужинців, спілкуються з софістами. Вони, як і критяни,

- D не дозволяють нікому з молоді вийздити в інші держави, щоб не розучились того, чого їх навчають у дома. До того ж у цих двох державах не тільки чоловіки, а й жінки пишаються своєю освітою.

А що я кажу правду, ѹ лакедемоняни мають як найкращу підготовку для філософії та словесності, це можна пізнати ось із чого: якби хтось захотів удатися в

- E розмову з найпослідувачим із лакедемонян, то, як правило, помітив би, що той на перший погляд не дуже то міцний у мові, але потім у ході розмови лакедемонянин випустить, немов влучний стрілець, соковитий вислів, стислий і змістовний, так що співрозмовник тоді виявиться перед ним малою дитиною. Ось чому дехто з нинішніх і давніх людей дійшли висновку, що жити по-спартанському — це означає далеко більше любити філософію, ніж тілесні вправи; вони-бо знають, що вміння вживати такі вислови притаманне високоосвіченим людям. До таких людей належали: і Фалес із Мілета, і Піттак⁵⁴ із Мітілени, і Біант з Прієни, і 343 наш Солон, і Клеобул з Лінда, і Місон із Хен, а сьомим між ними називають лакедемонянина Хілона. Всі вони були поборниками, любителями й послідовниками лакедемонського виховання. І будь-хто може засвоїти їхню самобутню мудрість, зрозуміти стислі й достопам'ятні вислови, які їм належать. Ці мудреці зійшлися колись разом і свої вислови — цвіт своєї мудрості — подарували Аполлонові, написавши на його храмі в Дельфах те, що всі сьогодні славлять: «Пізнай самого себе», «Нічого понад міру»⁵⁵.

Втім, для чого я це кажу? А для того, що такий був у старовину спосіб філософувати: лаконська стисливість.

- C Зокрема був в обігу і вислів Піттака, який хвалить мудрі люди: «Бути добродетельним важко». Сімонід, який честолюбно прагнув до мудрості, подумав, що коли зва-

лить цей вислів, немов якогось славного атлета, й візьме над Піттаком гору, то тоді сам покриється славою серед сучасників. Отож супроти цього вислову і з такої спонуки, виношуючи підступний задум поменшити славу Піттака, він, як мені здається, й написав о цю пісню.

Розгляньмо ж ми всі спільно, чи я кажу правду. Бо зразу сам початок пісні виявився б недоречним, коли б поет, бажаючи сказати, що кожному важко стати хо-

- D рошою людиною, потім уставив би слово «тільки». Адже воно так вставлене без будь-якої причини, якщо тільки не припустити, що Сімонід немов заперечує вислів Піттака. Коли Піттак твердить, що важко бути хорошим, то той заперечує і каже: зовсім ні, лише стати хорошою людиною справді важко, Піттаку, а не «справді хорошим». Не в тому розумінні він говорив «справді», немов одні люди справді бувають хорошими, а інші хоч і є хорошими, але не справді. Адже це було б по-простацьки, а не по-сімонідівськи. Треба припускати, що в пісні слово «справді» переставлене, причому ма-
344 ється на увазі вислів Піттака — немов ми допустили, що це сам Піттак говорить, а Сімонід йому відповідає від себе: «Неправду, Піттаку, кажеш: не бути, а стати хорошою людиною, маючи руки, і ноги, й голову як належить, взагалі бути бездоганним, — оце справді важко». Таким чином, і слово «тільки» виявиться вставленним доречно, і слово «справді» слушно стане на самому кінці. До того ж увесь дальший хід думок свідчить, що саме так воно було сказано. Можна б і на прикладі
- B будь-якого місця цієї пісні докладно показати, як вона гарно складена, бо вона захоплює своєю чарівністю і старанністю виконання. Але розгляд її забрав би багато часу, тож коли приглянемося тільки до її загального смислу та її спрямованості, то побачимо, що через усю пісню проходить заперечення вислову Піттака.

Сімонід говорить після цього трохи перегодом так, немов прозою, що *стати* хорошою людиною справді важко, але можливо, хоч би на певний час, проте, став-

C ши такою, перебувати в цьому стані, тобто бути, як ти, Піттаку, кажеш, хорошою людиною — це річ неможлива й понад людські сили, хіба що тільки Бог має такий привілей:

Людина ж не може не бути поганою,
Коли її гнітить нездоланна біда.

A кого гнітить нездоланна біда, приміром, при управлінні кораблем? Ясна річ, що не того, хто нічого в цьому не тямить, бо такий і без того завжди прибитий. Як того, хто лежить, не можна повалити на землю, а тільки того, хто стоїть, щоб він упав, так само й нездоланна біда може колись пригнобити метку людину, а не безпорадну. Шалений буревій, що раптово налетить, може поставити в скрутне становище стерничого, а негода — хлібороба. Подібна справа і з лікарем. Шляхетна людина може *стати* поганою, як свідчить інший поет, який каже:

Бо і хороший муж то поганим, то добрим буває⁵⁶.

E А хто поганий, той не може ставати поганим: він неодмінно завжди буде таким. Тож коли на людину кмітливу, мудру й добру звалиться нездоланна біда й пригнітить її, то вона «не може не бути поганою». Ти, Піттаку, твердиш, що важко бути хорошим, насправді ж *ставати* таким важко, хоч це можливо, але бути неможливо:

Кому в усьому щастить, той і хороший,
Поганий — в кого біда.

345 Що означає мати успіх у науці? Що робить людину добрым письменником? Звісно, вивчення читання й письма. Яка діяльність робить когось добрым лікарем? Ясна річ, пізнання того, як лікувати хворих. Поганий той, хто погано це робить. Отже, хто може стати поганим лікарем? Очевидно, той, кому, по-перше, випало на долю взагалі бути лікарем, та ще й хорошим лікарем. Ось такий може стати й поганим. А ми, необізнані з мистецтвом лікування, не можемо мати невдач ні в галузі медицини, ні в теслярстві, ні в чому-небудь ін-

- B шому. А хто взагалі не стане лікарем, той, звичайно, не стане й поганим лікарем. Так само й хороша людина може інколи споганіти — чи від часу, чи від надмірної праці, чи від хвороби, чи якоєсь іншої нещасної випадковості. Саме це і є єдина погана справа — втратити знання, а погана людина ніколи не може стати поганою, бо вона вже погана: щоб стати поганим, треба
- C раніше стати хорошим. Таким чином, і це місце пісні має на увазі, що бути хорошою людиною протягом три-валого часу неможливо, але стати хорошою людиною можна. І та сама людина може згодом стати поганою, а найдовше і найкращими із усіх є ті, кого боги люблять. Усе це сказано проти Піттака, причому з дальшої частини пісні видно це ще ясніше. Бо Сімонід каже: «Тим-то я ніколи не розтрачую марно даного мені долею життя заради нездійсненої надії знайти те, що існувати не може, тобто бездоганну людину, серед лю-
- D дей, які споживають плоди просторої землі; а якщо знайду, сповіщу вас».

Так пристрасно протягом усієї своєї пісні Сімонід виступає проти вислову Піттака. «Усіх я хвалю і люблю добровільно, хто не заплямував себе ганебним учинком, а з долею навіть боги не воюють». І це сказано проти того самого вислову. Адже Сімонід не був настільки неосвіченим, щоб виступати з похвалою тому, хто самохіт не робить нічого поганого, нібито є такі, що добровільно чинять зло. Я принаймні вважаю, що ніхто з мудрих людей не вірить, що хто-небудь може добровільно грішити або добровільно творити гидкі й погані діла; вони добре знають, що всі, хто котирюється підлі вчинки, чинять це супроти своєї волі. Тож і Сімонід не йменує себе хвалієм тих, хто начебто добровільно не чинить зло, але до себе самого відносить це слово «добровільно». Він вважає, що чесна людина часто-густо змушує себе ставитися до когось доброзичливово й хвалити, як це часто буває, приміром, коли мова зайде про матір, або юродивого батька, або про батьківщину, або про щось інше того роду. Погані люди,

346

коли на долю тих випаде якась біда, дивляться на це мало не з задоволенням, вголос ганять, звинувачують у непридатності батьків і батьківщину; щоб інші не дорікали їм самим і не гудили за недбайливість, ще й посилюють докори, і до своєї вимушеної нехіті дода-

- B ють ще другу — добровільну. А добрі люди, навпаки, заплющують очі на такі речі й змушують себе до похвал; якщо ж за заподіяну їм кривду гніваються на батьків або на батьківщину, то самі намагаються себе втішити й миряться з цим, змушуючи себе любити й хвалити їх, тому що це — своє. Я гадаю, що Сімонід частенько вважав доцільним не з власної волі, а з необхідності хвалити й прославляти тирана або когось із
- C подібних до нього. Про це він каже Піттакові: «Я тебе, Піттаку, ганю не за те, що я скорий до осуду, мені вистачає, щоб людина не була поганою, не занадто безпорадною, з почуттям громадянської справедливості, здорововою. Такого я ганити не буду, бо я не схильний до докоряння, а дурному роду нема перевodu; таким чином, якщо комусь до вподоби гудити, той може цим досхочу займатися. Прекрасне все, до чого не доМішується бридке».

- D Не говорить такого Сімонід у тому значенні, що, мовляв, усе біле, до чого не домішалося чорне, — це було б просто-таки смішно, а в тому, що він, Сімонід, задовольняється середнім і не ганить його. «І не шукаю я, — каже він, — бездоганної людини на широкому світі, а якщо знайду таку, сповіщу вас». Тим-то я за
- E це нікого не буду хвалити, а досить мені, щоб це була людина середня і нічого поганого не робила — ось чому «всіх я люблю і хвалю». Тут поет вдається до мітіленської говірки, немов звертаючи до Піттака оці свої слова «всіх хвалю і люблю добровільно» (тут той, хто читає вірша, повинен паузою відділити слово «добровільно» від наступних слів), «а буває, що я проти своєї волі і хвалю, і люблю кого-небудь. І тебе, Піттаку, я ніколи не ганив би, якби ти сказав щось хоч в міру слухне й правильне. А тепер, тому що ти, грубо поми-

374

лившися в дуже важливому питанні, вважаєш, начебто сказав правду, — за це я тебе ганю».

Ось такий зміст, по-моєму, Продіку й Протагоре, вклав Сімонід в оцю пісню.

Тут узяв слово Гіппій:

B — Прекрасно ти, Сократе, на мою думку, тлумачив цю пісню, але і в мене є гарно складена промова про це, яку, коли ваша воля, я вам виголошу.

На це Алківіад так відказав:

— Згода, Гіппію, тільки іншим разом, а тепер, відповідно до домовленості, слово належить Протагорові й Сократу; якщо Протагор іще хоче ставити запитання, хай Сократ відповідає, якщо ж він воліє відповісти Сократові, хай той знову питає.

A я сказав:

C — Я даю право вибору Протагорові, хай він вибирає, що йому миліше. Якщо його ласка, то припинимо розмову про пісні й вірші. Зате, Протагоре, я довів би до кінця обговорення питання, з якого ми почали розмову. Маю враження, що розмови про поезію нагадують гулянки простакуватого й невибагливого товариства. Ці люди через свою неосвіченість нездатні за вином спілкуватися один з одним самі, своїм власним голосом і своїми власними словами, і через те цінують флейтисток, за великі гроші наймаючи звуки флейт⁵⁷ і D цими звуками спілкуються один з одним. Але де за вином зберуться шляхетні й освічені люди, там не побачиш ні флейтисток, ні танцівниць, ні арф'ярок: їм до снаги спілкуватися між собою без цього блазенства і пустощів, задовольняючись власним голосом, по черзі забираючи слово й членно слухаючи інших; до того ж усе це відбувається пристойно, хоч би бесідники вихилили багатенько вина. Так і зібрання, подібні до нашого, коли зберуться люди такі, якими себе багато хто нас вважає, обходяться без чужого голосу й поетів, котрих навіть запитати не можна, про що вони, власне, розмовляють. А багато хто посилається на них у своїх промовах і одні кажуть, що поет мав на думці те, інші —

що щось інше, розмовляючи на тему, де нічого не можуть довести. Люди ж освічені цураються таких розмов і спілкуються між собою без чужої допомоги, випробовуючи у своїх розмовах один одного й дозволяючи себе випробувати. Таких людей, мені думається, ми з тобою повинні більше наслідувати й, відклавши набік поетів, самі власними силами вести бесіду один з одним, щоб досліджувати правду й нас самих. Отже, якщо хочеш далі ставити запитання, я готовий тобі відповісти, а якщо волієш інакше — ти мені відповідай, щоб довести до кінця те, що ми перервали посередині.

B   Десь так я говорив, але Протагор не дав ясно знати, що він бажав би вибрати. Тоді Алківіад звернувся до Каллія:

— Як, на твою думку, Каллію, Протагор і тепер добре чинить, коли не хоче сказати, чи буде відповідати, чи ні? Як на мене, то це негарно. Хай він або далі бере участь у розмові, або хай скаже, що не хоче розмовляти, аби ми знали, на чому стоїмо. Якщо він не бажає, то тоді Сократ зможе розмовляти з ким-небудь іншим або хтось інший з будь-ким, із ким за-

C   бажає.

Протагор, присоромлений словами Алківіада, та й оскільки і Каллій, і майже всі присутні почали просити, насилу дав себе ублагати на розмову й сказав, щоб йому ставили запитання, а він буде відповідати.

Далі я сказав:

— Не думай, Протагоре, ніби я, розмовляючи з тобою, маю щось інакше на увазі, крім розгляду того, що кожного разу й мене самого бентежить. Я гадаю, що має слухність Гомер, коли каже:

D   Вдвох коли вони разом ідуть,
то хтось із них перший намислить⁵⁸, —

бо всі ми, люди, гуртом якось більше здатні до всякої праці, слова й мислення. А один, коли щось надумає, зразу ходить і шукає, з ким би то поділитися своєю думкою і в кого знайти підтвердження її правильності. Тим-то я радо з тобою розмовляю, причому з тобою

E радніше, ніж із будь-ким іншим, бо вважаю, що ти краще від усіх інших можеш розглядати все те, що повинна досліджувати розумна людина, зокрема питання про добродетель. Хто ж інший, як не ти? Адже ти не тільки сам вважаєш себе досконалим, як деякі інші люди, самі собою порядні, але неспроможні інших зробити такими ж. А ти й сам хороший та й інших 349 здатний зробити хорошими. І настільки ти впевнений у собі, що тоді як інші приховують це своє вміння, ти відкрито звістив про це всіх еллінів і, назвавши себе софістом, проголосив учителем освіченості й добродетелі та першим визнав себе достойним брати за це винагороду. То як тут не запросити тебе розглянути це питання, не спитати тебе й не порадитися з тобою? Без тебе ніяк не обйтися!

Ось і тепер я хотів би, щоб ти мені дещо нагадав із того, про що я питав напочатку, а дещо хай би ми разом розглянули. А питання, по-моєму, звучало так:

B чи мудрість, розсудливість, мужність, справедливість і благочестя — це п'ять різних назв того самого поняття, чи, навпаки, під кожною з цих назв ховається якась окрема сутність і зміст, наділений особливою властивістю, через що вони різняться між собою? Ти сказав, що це не назви одного й того самого поняття, але кожна з цих назв належить окремому поняттю, а всі вони — частини добродетелі, причому не в такому розумінні, як частини золота, схожі одна на одну й на те ціле, якого вони є частинами, а як частини обличчя, не схожі ні на ціле, якого вони є частинами, ні одна на одну, й кожна наділена окремою властивістю. Якщо ти досі такої самої думки, як тоді, то скажи, що так: якщо ж думаєш інакше, то визнач це. Я не поставлю

C

D тобі на карб, якщо ти тепер будеш висловлювати інший погляд. Я зовсім не здивувався б, коли б виявилось, що ти тоді говорив так, аби випробувати мене.

— Але ж я, — відповів Протагор, — кажу тобі, Сократе, що все це частини добродетелі й що чотири з них дуже близькі між собою, тільки мужність сильно відрізняється від них усіх. А що я правий, то ти збаг-

неш ось із чого: можна знайти чимало людей найнесправедливіших, найнечесніших, найне斯特риманіших і найнеосвіченіших, але водночас дивовижно мужніх.

E — Страйвай-но, — сказав я, — твоє твердження варто розглянути. Ти називаєш мужніх сміливими чи якось інакше?

— Таких, що зважуються на те, на що більшість людей боїться піти.

— Дозволь, а доброочесність ти визнаєш чимось прекрасним і присвячуєш себе навчанню її як чогось прекрасного?

— Найпрекраснішого, що тільки може бути, якщо я не з'їхав з глупду.

— А в доброочесності є щось бридке і щось прекрасне, чи все в ній повністю прекрасне?

— Полністю прекрасне, до того ж наскільки це можливо.

350 — Чи ти знаєш, що деякі люди сміливо занурюються у водоймища?

— Звичайно, це — водолази.

— Тому що вони тямущі в цьому чи з іншої причин?

— Тому що тямущі.

— А хто сміливий у кінному бою — кіннотники чи піхотинці?

— Кіннотники.

— А з легкими щитами хто сміливіший: легкоозброєні чи інші воїни?

B — Легкоозброєні. І взагалі так у всьому, якщо туди ведуть твої міркування: умілі куди сміливіші від невмілих і навіть сміливіші, ніж самі були до того, як набули ту чи іншу вмілість.

— А чи бачив ти таких, що зовсім необізнані з чимнебудь, але сміливо беруться до будь-якої справи?

— Авжеж, бачив, і до того ж дуже сміливих.

— Виходить, такі сміливці мужні?

— Така мужність була б, однак, чимось бридким, бо ці люди нестяжні.

— А хіба ти не назував мужніх сміливими?

- Такого ж погляду я дотримуюсь і тепер.
- C — То що ж виходить: ці сміливці виявляються не мужніми, а нестяжними? А трохи раніше наймудріші вважалися найсміливішими. Згідно з таким ходом міркувань мудрість виявилася б мужністю.
- D — Не точно, Сократе, ти пригадуєш, що я говорив і що відповідав тобі. Ти питав мене, чи мужні бувають сміливими, і я визнав, що воно так є. Але ти не питав мене, чи й сміливі бувають мужніми. Якби ти мене запитав, я сказав би, що не всі. Ти нітрохи не довів, що мужні не бувають сміливими і що мое твердження помилкове. Далі ти доводиш, що люди, тямущі в будьчому, сміливіші, ніж були самі колись, і сміливіші від інших, нетямущих. Звідси ти робиш висновок, що мужність і мудрість це одне й те саме. Вдаючись до такого способу, ти міг би дійти висновку, що й тілесна сила — це також мудрість. Адже якби ти, за цим своїм способом розмірковування, запитав мене спочатку, чи сміливими є міцні люди, я сказав би, що так. Потім ти запитав би, чи сміливіші ті, що вміють боротися, ніж ті, що не вміють боротися, і ніж були самі, перш ніж навчилися, і я сказав би, що так. А якби я і на це погодився, ти міг би, послуговуючись таким доведенням, твердити, що, згідно з моїм твердженням, мудрість — це тілесна сила. Але я ні тут, ні взагалі ніде не визнаю,
- E начебто сильні люди міцні. Зате міцні — сильні, бо сила й міць не одне і те саме; перше, тобто сила, походить і від знання, і від одержимості, і від пристрасті, а міцність — від природи й доброго харчування. Подібно і в цьому випадку: сміливість і мужність — не одне й те ж саме, бо трапляється, що мужні бувають сміливими,
- 351 В але не всі сміливі є мужні. Бо сміливості додає людям і вправність, і пристрасть, і одержимість, і така сама справа й з силою, а мужність походить від природи й від душевного гарту.

— Чи вважаєш ти, Протагоре, що одним людям живеться добре, а іншим погано?

Протагор притакнув.

— Чи добре, на твою думку, живеться людині, якщо її життя минає в журбі й стражданнях?

— Ні в якому разі.

— Далі. Якби хтось прожив життя в радощах і по-мер — чи не здається тобі, що жив він добре?

C — Звичайно.

— Виходить, жити приємно — це добро, а жити неприємно — зло?⁵⁹

— Безперечно, якщо людина живе, насолоджуючись прекрасним.

— Що ж далі, Протагоре? Чи не називаєш ти, як багато людей, деякі насолоди злом, а деякі клопоти добром? Я ось що хочу сказати: чи ти вважаєш, що насолоди не є добром тільки тому, що вони приємні, навіть якщо не мають інших наслідків? Те саме стосується клопотів: оскільки вони клопоти, чи тим самим вони не є злом?

D — Не знаю, Сократе, чи мені відповісти так само просто, як ти питаєш: що взагалі приємне — добре, а все клопітне погане. Мені здається, що не тільки для нинішньої відповіді, а й для подальшого моого життя обачніше мені буде сказати, що бувають і насолоди нехороші, і, з другого боку, бувають деякі клопоти, які не є погані, хоч буває і навпаки. Крім того, є ще третій вид: ні те ні се, ні погані ні добрі.

— А приємним ти називаєш те, що містить у собі насолоду, або те, що дає насолоду?

E — Саме так.

— Отож я це й маю на увазі: оскільки насолоди приємні, чи не є вони чимось хорошим? Бо мені йдеться про саму насолоду, чи вона не є добром?

— Розгляньмо, Сократе, і це питання так, як ти кажеш, і коли цей наш розгляд визнаємо доречним, і з'ясується, що приємне й хороше — одне й те саме, то погодимось на це; коли ж ні, тоді це твердження візьмемо під сумнів.

— Отже, чи ти бажаєш керувати цим розглядом, чи мені його вести?

— Ти повинен керувати, бо ти дав привід до цього обговорення.

- 352 — Отже, можливо, це питання проясниться, якщо ми вчинимо таким робом. Ми в такому становищі, як той, кому треба визначити людину за її зовнішнім виглядом, чи вона здорована, або вказати на якусь іншу властивість тіла, але бачачи тільки лице й долоні, сказав би: «Будь ласка, відслони й покажи мені груди й спину, щоб я міг усе краще розгледіти». Чогось такого я бажаю для нашого обговорення. Коли я побачив із твоїх слів, як ти ставишся до добра й насолоди, я хотів би
- B сказати приблизно так: «Ну ж бо, Протагоре, відкрий мені ще свій погляд на таке: як ти ставишся до знання? Чи ти думаєш про це так само, як більшість людей, а чи інакше? Загал людей думає про знання приблизно так: знання не наділене силою, воно не править і не керує, а через те люди й не розмірковують про нього, немовби воно й не існує. Дарма, що людина нерідко володіє знанням, загал вважає, що не знання
- C людьми керує, а щось інше: деколи пристрасть, деколи насолода, деколи скорбота, іншим разом любов, часто страх. Знання вони вважають просто-напросто рабом: кожний тягне його у свій бік. Чи більш-менш і твоя думка така про знання, чи ти думаєш, що знання прекрасне й має здатність керувати людиною, так що того, хто відрізняє добро й зло, ніщо вже не змусить чинити інакше, ніж велить знання, а розум спроможний допомогти людині?»
- D — Здається, — сказав Протагор, — справа мається так, як ти кажеш, до того ж кому-кому, а мені соромно було б не вважати мудрість і знання за найбільші цінності людини.
- Гарно ти говориш і ширу правду, — сказав я, — але ти знаєш, що загал людей не поділяє твого й моого погляду і каже, що багато хто, хоч і знає, що найкраще в тому чи іншому випадку, не хоче так робити, навіть якби міг, а робить інакше. Кого я тільки питав, у чому причина цього явища, всі кажуть, що роблять так

E тому, що не можуть опертися спокусам насолоди, або силі скорботи, або якомусь іншому почуттю, про що тільки-но була мова.

— І я гадаю, Сократе, що люди базікають всілякі нісенітниці.

353 — Тож попробуй-но разом зі мною переконувати й повчати людей, в якому вони перебувають стані внаслідок того, що віддаються насолодам і не роблять того, що найкраще, хоч і знають його. Можливо, коли б ми сказали їм: «Люди добрі, ви не праві, ви помиляєтесь», — вони запитали б нас: «А якщо, Протагоре й Сократе, річ тут не в нашій пристрасті поринати в насолоди, то поясніть нам, у чому ж вона полягає і що про це думаете ви?»

— Навіщо нам, Сократе, зважати на думку юрби, яка верзé всілякі нісенітниці?

B — Гадаю, що це значною мірою допоможе нам знайти, в чому полягає мужність і в якому відношенні є вона до інших частин доброчесності. Отже, якщо ти схильний дотримуватися прийнятої нами тільки-но домовленості, щоб я керував обговоренням, то йди за мною в тому напрямку, де, на мою думку, як найкраще з'ясується питання; якщо ж не хочеш, то я, на додаток до тебе, перестану розглядати його.

— Ні, ні, — сказав Протагор, — ти правильно говориш, продовжуй як почав.

C — Отже, якби вони знову запитали нас: «Що ж ви скажете про те, що ми назвали даниною спокусам насолоди», — я принаймні відповів би їм так: «Слухайте, люди, ось ми з Протагором спробуємо вам пояснити, що це таке. Адже ви, люди, визнаєте, що з вами в таких випадках відбувається не щось інше, ніж тоді, коли нерідко якась їжа, або напій, або любовна втіха охоплють кого-небудь із вас (бо це приємні речі), й змушують також тих, хто знає, що це погано, все-таки поринати в них». Вони сказали б, що це так і є. А ми з тобою, очевидно, запитали б їх знову: «А що тут, поважому, поганого? Чи те, що вони дають скоромину-

щу насолоду й кожна з цих дій приємна, чи те, що пізніше вони спричиняють хвороби, й призводять до зубожіння, і приносять багато інших бід? Навіть у тому разі, коли насолоди не грозять ніякими наслідками в майбутньому й тільки радують, вони все-таки будуть поганими саме тому, що спонукають людину, яка віддається їм, насолоджуватися будь-чим і без розбору?» Як думаєш, Протагоре, чи відповіли б вони не що інше, як те, що ці стани шкідливі не через дію миттєвої насолоди, а через їхні наслідки, хвороби й таке інше?

E — По-моєму, — сказав Протагор, — більшість людей саме так відповіла б.

— Очевидно, те, що викликає хвороби, викликає і страждання, а те, що спричиняє зубожіння, спричиняє також страждання. Вони, гадаю, погодилися б із цим.

Протагор ствердно кивнув головою.

— «А чи не здається вам, добрі люди, що ці насолоди, як ми з Протагором твердимо, погані тільки тому, що врешті-решт закінчуються стражданнями й позбавляють людину інших насолод?» Вони, либо нь, погодилися б?

354 — Такої думки ми вже були обидва.

— А якби ми знову поставили їм запитання, але вже протилежне: «Слухайте, люди, ви, які кажете, що клопоти бувають чимось добрим, чи не маєте ви на увазі такі речі, як тілесні вправи, військові походи, лікувальні заходи за допомогою припікання, вирізування, приймання ліків і голодування — все те, що хоч і хороше, але болюче?» Підтвердили б вони?

Протагор погодився.

B — «Отже, чи не тому ви називаєте це добром, що воно тимчасово викликає дошкульні болі й муки, чи тому, що пізніше воно приносить здоров'я, тілесну бадьорість, порятунок державі, панування над іншими й багатство?» Підтвердили б вони друге, як гадаю.

Протагор погодився.

— «А все це хіба не є добром через те, що завершується насолодою, припиненням і відверненням бо-

С лю? Або чи можете вказати якийсь інший наслідок, крім насолоди й страждання, на основі чого називаєте певні речі добром?» Вони, думається мені, не змогли б указати нічого іншого.

— І я так думаю, — сказав Протагор.

— «Отже, до насолоди тягнетесь як до добра, а страждання уникаєте як зла?»

Протагор погодився.

— «Виходить, злом ви вважаєте страждання, а добром насолоду, бо ви тільки тоді насолоду називаєте злом, коли вона позбавляє вас більших насолод, ніж ті,

D що в ній містяться, або приносить більше страждань, ніж дає насолод; якщо ж ви з якоїсь іншої причини називаєте задоволення злом і маєте на увазі якийсь інший наслідок, то, може б, ви нам це сказали, але ви не зможете».

E — І мені здається, що не зможуть, — сказав Протагор.

— «Знов-таки, якщо мова зайшла про біль, невже той самий хід розмірковувань приведе до чогось іншого? Адже ви тоді називаєте біль чимось добрим, коли він або усуває болі, більші від того, який міститься в ньому самому, або приносить насолоди більші, ніж ці болі. Якщо ви, називаючи саме відчуття болю чимось добрим, маєте на увазі якусь іншу мету, ніж та, про яку я говорю, то можете нам її вказати. Але вам годі її вказати!»

— Правду кажеш, — відповів Протагор.

— Далі, — сказав я, — якби мене люди запитали: «Заради чого ти стільки про це говориш і до того ж на всі лади?» — «Вибачте мені, — відповів би я, — по-перше, нелегко показати, чим, власне кажучи, є те, що ви називаєте «віддаватися насолодам», відтак саме в цьому полягає все доведення. Адже ще тепер у вас є змога відмовитися від того чи того, коли ви якимось чином зумієте довести, що добро не є насолодою, а чимось іншим, або зло — не є стражданням, а чимось іншим. Або чи достатньо для вас приємно прожити життя без

страждань? Якщо цього для вас достатньо й ви не можете довести, що добро або зло — це щось інше й дає інші наслідки, то слухайте далі». Якщо це так, то я заявляю вам, що ваше твердження смішне, коли кажете, начебто часто-густо людина хоч і знає, що щось погане, і хоч має змогу не чинити зла, все ж котиро зло, охоплена й спантеличена насолодами. З другого боку, ви кажете, що незрідка людина, хоча знає, що таке добро, не хоче творити його заради скороминущих насолод, ставши їхньою жертвою.

А наскільки це смішний погляд, вам стане зразу ясно, якщо ми не будемо послуговуватися багатьма назвами: «приємне» й «клопітне», «добро» і «зло», а оскільки тут ідеться про два поняття, то й будемо вдаватися для їх позначення до двох назв. Спочатку розглянемо «добро» і «зло», потім «приємне» й «клопітне».

C Домовившись так, ми скажемо: «Людина, хоч знає, що зло є зло, все-таки котиро зла». Якщо ж хтось запитає нас: «Чому?», — ми відповімо: «Тому що переможена». — «Чим?» — запитають нас.

Нам уже не можна відповісти, що насолодою, бо замість насолоди з'явилася інша назва — «добро». Отже, у відповідь на попереднє запитання скажемо, що вона переможена... «А чим же саме?» — запитають. «Добром, клянусь Зевсом!» — доведеться відповісти. А якщо трапиться, що запитання ставить жартівник,

D він розсміється й скаже: «Далебі, смішні речі ви говорите, начебто хтось котиро зло, знаючи, що це зло і що не годиться цього робити, і все ж котиро його, поборений добром! А чи, — скаже він, — добро в нас не здатне подолати зло, чи здатне?» Ми відповімо: ясна річ, що не здатне, бо інакше не помилявся б той, про кого говоримо, що він став жертвою насолод.

«А чому, — можуть спитати нас, — добро буває нерівноцінне злу або зло нерівноцінне добру? Чи не тому, що одне з них буває більше або менше, що одного багато, а другого менше, або ще чомусь?» І не змогли б

E ми подати іншої причини, крім оції. «Отже, ясна

річ, — скаже він нам, — що під висловом «бути переможеним» ви розумієте таке: вибрати більше зла замість меншого добра». Ось такі тут справи.

А тепер поміняймо назви тих самих речей на «приємне» й «клопітне» і скажемо, що людина чинить, — раніше ми говорили « зло», а тепер скажемо «клопітне», — знаючи, що воно «клопітне», але віддаючись насолодам, зрозуміла річ, таким, які не здатні здобути над нею перемогу. Як інакше можна порівнювати й оцінювати відношення насолоди й страждання, коли не перевагою одного порівняно з другим або відносною недостачею? Адже вони можуть бути більші або менші одне від одного, сильніші або слабші, може бути їх більше або менше. А якби хтось сказав: «Але ж, Сократе, велика різниця між приємним зараз і тим, що лише пізніше має з'явитись або як приємне, або як клопітне», — я сказав би: «Невже тут різниця не в тому самому, тобто в насолоді й стражданні, а в чомусь іншому? Бо неможливо, щоб вони відрізнялися чимось

B іншим. Але як людина, котра вміє добре зважувати, ти складеш докупи приємне й складеш клопітне, те, що близьке, й те, що далеке, і, поклавши на вагу, скажеш: чого більше? Якщо ти зважуєш різні насолоди, то вибирай завжди для себе більшу, а якщо на шальках різні страждання, то вибирай менше і ті, яких менше. Якщо ж порівнююеш насолоду із стражданням і якщо приємне переважить клопітне, або віддалене — близьке, або близьке переважить віддалене, то треба виконати те, на чийому боці виявиться перевага; якщо ж клопоти переважать приємність, тоді його не треба виконувати. Хіба не так маються справи, люди?» — сказав би я їм. Знаю, що вони не могли б сказати нічого іншого.

C Такого ж погляду був і Протагор.

— «Якщо все це так, — скажу я, — то дайте мені відповідь на таке: одна й та сама величина видається вашому зорові зблизька більшою, а здалека меншою, чи не так?» Вони підтверджать. «І подібно товщина й чисельність? І звуки, рівні між собою, зблизька видаються

- D сильнішими, а здалеку слабшими?» Вони притакнули б. «А якщо наш добробут полягає в тому, щоб і створювати, й одержувати речі великого розміру, а уникати й не створювати дріб'язку, то що приносить нам більшу користь у житті: вміння міряти чи зорове враження? Хіба останнє не вводило б нас в оману і не спонукувало б нас не раз ту саму річ ставити то вище, то нижче, помилятись у своїх діях і при виборі великого
- E й малого? Вміння вимірювати позбавляло б значення оцю оманливість і, з'ясувавши істину, приносило б спокій душі, яка перебувала б в істині, і приносило б користь життю». Невже б не погодилися із нами люди, що в даному випадку вміння вимірювати — корисна справа, чи назвали б якесь інше вміння?

— Уміння вимірювати, — погодився Протагор.

- «Ну що ж? А якби щастя нашого життя залежало від правильного вибору між парним і непарним або від того, що один раз правильно буде вибрati щось більше, а іншим разом щось менше, незалежно від того, більше воно саме собою чи порівняно з чимось іншим, 357 чи воно знаходитьсья десь близько, чи далеко — то що тоді виручало б нас у житті? Хіба не знання? І не вміння визначати, що більше й що менше? А оськільки мова йде про непарне й парне, то це не що інше, як арифметика». Погодилися б із нами люди чи ні?

Протагор також вважав, що погодилися б.

- «Ну гаразд, люди! Оскільки ми дійшли висновку, що успіхи в житті залежать від правильного вибору між насолодою і стражданням, між тим, що більше, в і тим, що менше, між сильнішим і слабшим, дальшим і біжчим, то чи передусім оцей розгляд надміру й недостачі та рівності між ними не виявляється певного роду вимірюванням?»⁶⁰

— Так виходить.

— «А оськільки тут вимірювання, то необхідні тут, очевидно, вміння і знання?»

— З цим усі погодяться, — сказав Протагор.

— «Яке це вміння і знання, ми розглянемо іншим разом, але й цього досить для доказу, який ми з Про-

- тагором повинні дати у відповідь на ваше запитання
- C про те, що тут мова йде про знання. Ви питали, якщо пам'ятаєте, коли ми з вами погодились, що немає нічого сильнішого від знання й що воно завжди та будь-де бере гору над насолодою і всім іншим, а, за вашим твердженням, насолода часто перемагає і людину, наділену знанням. А коли ми з вами не погоджувалися, тоді ви запитали нас: «Якщо, Протагоре й Сократе, річ тут не в тому, щоб коритися насолодам, то, в такому разі,
- D в чому ж вона і що ви про це думаете? Скажіть нам». Якби ми тоді вам зразу сказали, що це незнання, то ви б посміялися з нас, а тепер, якщо ви посмієтесь з нас, то ви з самих себе посмієтесь. Адже ви самі погодились, що ті, хто помилявся у виборі між насолодою і стражданням (а насолода й страждання — це добро і зло), помиляються через брак знання; і не тільки знання взагалі, а й, як ви раніше погодились, саме знання вимірювального мистецтва. А помилкова дія без знання, ви самі розумієте, є наслідком незнання, так що поступка насолодам є найбільша глупота.
- E

Ось Протагор заявляє, що він виліковує від неї, те саме твердять Продік і Гіппій. А ми переконані, що тут ідеться про щось інше, а не про незнання, й ані самі не йдете, ані дітей своїх не посилаєте до вчителів цієї справи, до оцих софістів, нібито цього не можна навчити; зате ви, турбуючись про гроші й не даючи їх учителям, дієте на шкоду самим собі й державі».

Таку відповідь дали б ми широкому загалу. Вас, 358 Гіппію і Продіку (візьміть і ви участь в обговоренні), питаю разом із Протагором: чи, на вашу думку, я правий, чи помиляюсь? Усі визнали, що я говорив дуже слушно.

— Отже, ви погоджуєтесь, — сказав я, — що приємність є добро, а прикроці — зло? Продікового розрізnenня в слів прошу не брати до уваги. Бо чи ти, дорогий Продіку, назвеш таке почуття насолодою, чи приємністю, чи розкішшю, чи ще якось інакше захочеш це назвати, — це твоя справа, а мені відповідай лише на те, що мені потрібно.

Продік розсміявся і погодився, а також усі інші.

— Що скажемо тепер, друзі, на таке: хіба не прекрасні всі вчинки, спрямовані на те, щоб жити безтурботно й приемно? А кожний прекрасний вчинок не є добрим і корисним?

Усі погодилися.

C — Якщо приемне є добром, то ніхто, коли знає або вважає, що щось інше, до того ж здійснене, краще від того, що він чинить, не буде робити того, що досі робив, маючи змогу робити щось краще. Творити щось нижче своїх можливостей — це не що інше, як неузвівство, а творити щось понад свої можливості — це не що інше, як мудрість.

Усі погодилися з цим.

— Що ж далі? Виходить, неузвівством ви називаєте мати хибне уявлення й помиллятися в питаннях великої важкості?

I з цим усі погодилися.

D — Отже, чи не складається таке становище, — сказав я, що ніхто добровільно не тягнеться до зла або до того, що він вважає злом; до того ж, очевидно, навіть не в природі людини самохіт'їти замість добра на те, що вважаєш злом. Коли хтось змушений вибирати з двох бід, то він, очевидчаки, не вибере більшу, якщо є змога вибрати меншу? З усім цим ми всі погодилися.

— То що ж виходить? — сказав я. — Адже існує щось таке, що ви називаєте боязню і страхом? Хіба не те саме, що і я називаю? До тебе звертаюся, Продіку. Для мене те, що ви називаєте боязню чи страхом, — це очікування зла.

Протагор і Гіппій погодилися, що це і боязнь, і страх, а Продік сказав, що це боязнь, а не страх.

E — Не це, Продіку, важливо, — сказав я, — а важливо ось що: якщо правдою є сказане раніше, то чи захоче хто-небудь із людей піти на те, чого він бойтися, коли в нього є змога вибрати те, що не страшне? Чи це неможливо, беручи до уваги те, в чому ми погодилися? Адже ми домовилися, що те, чого людина

боїться, вона вважає злом, а того, що хтось вважає злом, ніхто не чинить і не приймає добровільно.

359 І з цим усі погодилися.

— Оскільки все це, — провадив я, — ми прийняли за основу, Продіку й Гіппію, то нехай тепер Протагор захищає правильність своїх попередніх відповідей і доведе, що він має слушність. Не йдеться тут про першу відповідь, коли він твердив, що із п'яти частин добродетелей ні одна з них не така, як інша, але кожна має своє призначення. Я маю на увазі не цю відповідь, а пізнішу, коли він сказав, що чотири частини досить близькі одна одній, а тільки одна, а саме мужність, дуже сильно відрізняється від інших, про що нібито я можу переконатися на підставі такого доказу: «Ти зустрінеш, Сократе, людей найнечестивіших, найнесправедливіших, найнестриманіших, найнеосвіченніших, але водночас напроцуд мужніх, з чого ти можеш зробити висновок, що мужність відрізняється від інших частин добродетелей». Мене дуже здивувала ця відповідь, а ще більше після того, як ми з вами все розглянули. Отож я його запитав, чи вважає він мужніх сміливими. А він відповів: «Так, і відважними». Чи пам'ятаєш, Протагоре, таку свою відповідь?

Протагор підтверджив.

— Тоді скажи-но нам, на що зважуються мужні: на те саме, що й боязкі?

— Ні.

— Значить, на щось інше?

— Авжеж.

— А боязкі ладні, очевидно, піти на те, чого не треба боятись, а мужні — на те, що страшне?

— Так кажуть люди, Сократе.

D — Твоя правда, — сказав я, — але не про це я питав. Скажи, на що, по-твоєму, готові йти люди мужні: на те, що страшне, в переконанні, що воно страшне, чи на те, чого вони таким не вважають?

— Але перше неможливе, як було доведено твоїми розмірковуваннями.

— І тут ти правий. Таким чином, якщо це правильно було доведено, то ніхто не йде на те, що він сам вважає страшним, оскільки ми дійшли висновку, що виступати нижче своїх можливостей — це неувіцтво.

Протагор погодився.

— Але, з другого боку, коли зважуються на щось, то йдуть усі — як боязкі, так і мужні, і, як виходить, на одне й те саме йдуть і боязкі, і мужні.

E — Де там! Сократе, зовсім протилежне те, на що йдуть боязкі, і те, на що йдуть мужні. Ось, приміром, на війну одні хочуть іти, а інші не хочуть.

— А чи йти на війну — це щось прекрасне чи ганебне?

— Гарне.

— Отже, якщо прекрасне, то й хороше відповідно до нашої домовленості, бо ми погодилися, що всі прекрасні вчинки хороши.

— Правду кажеш, така й моя незмінна думка.

360 — І правильно. Але хто, по-твоєму, не хоче йти на війну, хоч це гарна й хороша справа?

— Боязкі.

— Отже, якщо це гарне й хороше, то воно і приемне?

— З цим ми були згодні.

B — Виходить, що люди боязкі свідомо не хочуть іти на те, що гарніше, краще і приемніше?

— Якби ми з цим погодились, то ми б порушили попередні домовленості.

— А що ж мужня людина? Чи не йде вона на те, що гарніше, краще й приемніше?

— Треба визнати, що так.

— Значить, взагалі кажучи, мужні люди не охоплені ганебним страхом, коли бояться, і не поганою відвагою сповнюються, коли відважуються?

— Це правда.

— Якщо гарною, то й хорошою?

— Авжеж.

— Значить, боязкі — і сміливці, і нестяжні — наспаки, охоплені бувають ганебним страхом, коли бо-

яться, і ганебною відвагою сповнюються, коли відважуються?

Протагор погодився.

— А чи зважуються вони на ганебне й погане не через щось інше, як через незнання й неуцтво?

— Так воно і є.

C — Далі. А те, через що боязкі бувають боязкими, ти називаєш боязкістю чи мужністю?

— Боязкістю, ясна річ.

— А чи не встановили ми, що люди бувають боязкими через те, що не знають, що справді є страшне?

— Цілком правильно.

— Отже, через оце незнання вони боязкі?

Протагор підтвердив.

— А чи не погодився ти, що те, внаслідок чого вони стали боязкими, є боягузтвом?

Протагор підтвердив.

— Значить, незнання того, що страшне й що не страшне, і є боягузтво?

D Протагор погодився.

— Але ж мужність — це протилежність боягузтва?

Протагор підтвердив.

— Але ж знання того, що страшне, а що не страшне, є протилежністю незнання всього цього?

Тут Протагор іще кивнув головою.

— Виходить, розуміння того, що страшне і що не страшне, є мужністю, а цілковита протилежність — незнання цього?

Тут Протагор уже зовсім не хотів кивати головою на знак згоди й тільки мовчав. А я сказав:

— Ну що ж, Протагоре, ти й не підтверджуєш, і не заперечуєш того, що я кажу?

— Ти сам, — відповів Протагор, — завершуй.

E — Про ще одне тільки, — сказав я, — хотів би я тебе запитати. Чи тобі, як раніше, здається, що є деякі люди вкрай обмежені і вкрай мужні водночас?

— Мені здається, — сказав Протагор, — що ти любиш сперечатися і наполягаєш на тому, Сократе, щоб

я відповідав. Зроблю цю приємність і скажу, що з уваги на попередню домовленість вважаю це неможливим.

— Втім, — сказав я, — питаю про все це лише з тією метою, щоб розглянути, як мається справа з доброочесністю і взагалі що таке доброочесність. Я добре знаю, що якби вдалося це з'ясувати, то тоді повністю прояснилося б і те, про що кожний з нас розводився в довгій промові: я, доводячи, що доброочесності не можна навчити, а ти — що можна. Мені здається, що тепер підсумок наших розмірковувань, немов жива людина, звинувачує і висміює нас, і, якби він умів говорити, то сказав би так:

«Диваки ви, Сократе й Протагоре! Ти-бо спочатку твердив, що доброочесності не можна навчити, а тепер сам собі заперечуєш, намагаючись довести, що все є знання: і справедливість, і мужність. Проте при такому способі розмірковування з'ясувалося б, що, навпаки, доброочесності можна навчити. Бо якби доброочесність була чимось іншим, а не знанням, як намагався довести Протагор, то тоді вона, певна річ, не могла б стати предметом навчання. Тепер, однак, якщо виявиться, що вона є знання, як то ти ревно стараєшся те довести, Сократе, дивним було б, якби її не можна було б навчитися. Протагор, навпаки, який на початку виходив із засновку, що доброочесності можна навчити, тепер, як видно, схиляється до протилежного погляду: доброочесність здається йому чим завгодно, тільки не знанням».

Так ось, Протагоре, коли я бачу, як тут усе перепуталося зверху донизу, то сповнююсь палким бажанням усе це з'ясувати і хотів би, після того, як ми це розглянемо, дослідити, що таке сама доброочесність, і лише тоді знову розглянути, чи можна її навчитися, чи ні. Аби тільки під час розгляду цього питання не збивав нас інколи з пантелику обманливий Епіметей, той, що обминув нас при розподілі дарів, як ти кажеш. Мені в цьому міфі більше припав до вподоби Прометей, ніж Епіметей. Беручи собі його за взірець і завбачливо ду-

маючи про своє життя, я всім цим і займаюсь. Якби ти захотів, то я, як сказав на самому початку, дуже радо розглядав би разом із тобою такі питання.

На це Протагор так відповів:

— Я схвалрюю, Сократе, твою заповзятливість і твій спосіб вести дослідження. Зрештою, мені здається, що ти непогана людина й заздрості в тебе ніскілечки немає. Про тебе я не одному говорив, що з-поміж тих, з ким я зустрічаюсь, тебе найбільше ціную, особливо з-поміж твоїх ровесників. Я прямо-таки кажу, що не здивувався б, якби ти колись став одним із людей, що славляться своєю мудрістю. Про наші питання ми поговоримо іншим разом, коли тобі буде зручно, а зараз пора зайнятися чимось іншим.

362 — Добре, так і треба зробити, якщо ти так вважаєш, — сказав я, — та й мені пора піти туди, куди я був намірившся, а залишився тут тільки з прихильності до красеня Каллія⁶¹.

Сказавши й вислухавши це, ми розлучились.

ПРИМІТКИ

ПРОТАГОР

Діалог Платона «Протагор» належить до ранньої, так званої сократичної групи творів Платона, для яких притаманна розробка питань етики. Так, у діалозі «Евтифрон» розглядається питання благочестя, в «Лахесі» — хоробрості, в «Лісії» — дружби, в «Харміді» — розсудливості, в «Гіппії меншому» — свідомості моральних учинків, а в «Протагорі» — питання добродетелів.

Діалог, названий ім'ям Протагора (бл. 480 — бл. 410 рр. до н. е.), одного з найвидатніших представників софістики, належить до історії давньогрецької літератури в не менший мірі, ніж до давньогрецької філософії як визначна пам'ятка художнього слова й філософської думки. Слово «софіст», яке початково значило тільки «мудрець», «мислитель», «винахідник», «мастак» і вживалось на означення поетів, музикантів, скульпторів, художників, законодавців, від другої половини V ст. змінило своє значення.

Софістами тепер називалися мандрівні вчителі мудрості й красномовства, які поєднували в собі функції вчених, популяризаторів наук і викладачів. Вони не жили довго в одному місті, а мандрували від одного до другого міста, навчаючи за солідну плату молодих людей знань, які могли стати корисними майбутньому громадському й політичному діячеві.

Софісти відкрили новий період в історії давньогрецької філософії, бо, якщо до них філософи (так звані натурфілософи) в основному займалися дослідженням природи (космологічними проблемами), то в центрі уваги софістів була людина з її різноманітною діяльністю у сфері мислення, мови, мистецтва, інакше — людська культура в різних її виявах — у філології, діалектиці, риториці, етиці, політиці, образотворчому мистецтві. Софісти старшого покоління — Протагор, Горгій, Продік, Гіппій — були визначними вченими. Так, Протагор і Продік перші почали займатися питаннями наукового мовознавства, зокрема граматики й синоніміки. Протагор, Горгій і Трасімах уперше в Греції заклали основи риторики, тобто теорії красномовства.

Протагору належить знаменита фраза: «Людина є мірою всіх речей існуючих, що вони існують, і неіснуючих, що вони не існують», яка засновується на вченні Геракліта про загальну плинність і мінливість усього сущого. Його твердження, що в кожній людині в будь-який момент є окрема істина, що одній і тій самій речі можуть бути приписані одночасно протилежні властивості, стало основою релятивістської і суб'єктивістської теорії софістів.

Із цим гносеологічним релятивізмом пов'язувався етичний і політичний релятивізм. Протагор проголошував: «...що кожному місту здається справедливим і похвальним, те і є для нього справедливим і похвальним, поки воно так думає» (Платон. «Теетет», 167 С). Таким чином, софісти, ставлячи релятивізм в основу теорії пізнання й моралі, приходять до заперечення об'єктивної істини.

У своїй розробці теорії красномовства софісти, ясна річ, торкалися й питань логіки, трактуючи їх із точки зору еристики — техні-

ки суперечки. Протагор навіть написав спеціальний трактат під заголовком «Мистецтво суперечки». Виходячи із положення про те, що про будь-яку річ можуть бути висловлені два протилежні погляди, він перший почав застосовувати діалог, в якому два співрозмовники захищали дві протилежні думки. За твердженням історика античної філософії Діогена Лаерція «Про життя, вчення і вислови знамених філософів», 153), Протагор уперше вдався до того способу ведення філософських розмірковувань, який пізніше застосовував Сократ.

Протагор протягом сорока років, від тридцятого року життя аж до смерті, багато мандрував, займаючись у різних містах материкової Греції, Італії та Сицилії педагогічною і науковою діяльністю й влаштовуючи диспути, які притягували багатьох слухачів. Значну частину свого життя він пробув у Афінах, де дружив із Періклом й Евріпідом. За висловлений ним сумнів у питанні про існування богів («Не можу знати, чи боги є, чи їх немає. Багато що заважає пізнанню в цій справі: і саме питання неясне, і життя людини закоротке») його звинувачено в атеїзмі, вигнано з Афін, а твори публічно спалено на площі міста.

Взагалі в Афінах просвітницька діяльність софістів наштовхнулась на сильний опір. Консервативні кола боялись, що широке розповсюдження висловлюваних софістами поглядів може сприяти підривові традиційної моралі й релігії. Софісти стали предметом дошкульної насмішки в творах аттических комедіографів.

Непримиреним ворогом софістів був Сократ, який, хоч за духом мислення був близький їм (публічність викладання, застосування суперечки або розмови для вияснення розглядуваного питання, деякі риси скептицизму тощо), на противагу абсолютному релятивізмові софістів відстоював абсолютну істину й абсолютну мораль, обґрунтовував положення, що об'єктивна істина розкривається в абсолютних поняттях.

Основне ядро філософських зацікавлень Сократа становила розробка питань моралі. Особливого значення Сократ надавав пізнанню суті добромисливості. Моральна людина повинна знати, що таке добромисливість. Мораль і знання з тієї точки зору збігаються; для того, щоб бути добромисливим, потрібно знати добромисливість як таку, оте загальне, яке служить основою для всіх окремих чеснот.

Дія діалогу відбувається за рік до початку Пелопоннеської війни, тобто в 432 р. до н. е. Сократ ще повний сил, ще живі Перікл і два його сини, Парал і Ксантіпп (вони померли від чуми в 429 р. до н. е.), юнаки ще Агафон, Алківіад і Крітій. У домі багатого афінянина Каллія, де зупинився Протагор, гостюють знамениті софісти того часу (крім Протагора, Продік і Гіппій) та відомі афіняни, які відігравали велику роль у житті міста-держави. Темою розмови є питання, що таке громадянська чеснота й чи може вона бути предметом навчання. Основними співрозмовниками є Сократ і Протагор, інші особи (Продік, Гіппій, Алківіад, Каллій) беруть незначну участь у дискусії або просто є пасивними слухачами.

Уже Евполід, давньогрецький комедіограф другої половини V ст. до н. е., сучасник Арістофана, зобразив Протагора разом із деякими іншими софістами в комедії «Підлесники», дія якої відбувається в домі Каллія, двері якого не зачиняються, щодня там повно вчених і напівучених, слуги не можуть дати раду юрбі нахлібників-підлесників, які лестощами одурманюють Каллія, проїдаючи його майно. Зберігаючи як місце дії дім Каллія, Платон, зрозуміло, не мав на увазі забавити читача смішним викладом, як Евполід глядачів, а дав твір поважного, філософського змісту.

Надзвичайно пластично накреслено зовнішню обстановку діалогу. Тут на повну силу виявляється майстерність Платона як художника слова. У «Протагорі» описано, як ще вдосвіта в двері помешкання Сократа щосили кулаком гамселить Гіппократ, син Аполлодора (узагальнений образ молодих афінян, які тягнуться до науки софістів, ладні заплатити за це будь-яку ціну), й піднімає Сократа з постелі. Не на жарт наляканий Сократ питав його: «Чи не приніс ти мені якоїсь неприємної новини?» Але виявляється, нічого поганого не сталося, тільки приїхав Протагор і треба поклопотатися, щоб софіст прийняв його в учні. Сократ бере це на себе, й через деякий час вони приходять у дім Каллія, де тим часом зібралися добірне товариство, ладне прислухатися до філософської дискусії, опис якої відзначається докладністю і жвавістю, з домішкою гумору й навіть сатири (зокрема в іронічному світлі показані софісти, а це не дивно, бо Платон був рішучим ворогом їхнього вчення).

Діалог представляє неабияку історико-пізнавальну цінність через віддзеркалення в ньому інтелектуальної атмосфери Афін того часу. У ньому відбилося зацікавлення афінян філософією, захоплення дискусіями на філософські й мовознавчі теми, тяга молоді до філософської та риторичної освіти.

У дискусії, описаній у «Протагорі», розглядається питання добродетелі: що таке добродетель взагалі і чи може вона бути предметом навчання. Водночас виникає питання, чи окрім чесноти — такі як справедливість, мужність, розсудливість, благочестя, — є складовими частинами якоїсь загальної добродетелі, чи вони є самостійними етичними якостями, в чому полягає їхня схожість чи відмінність. Сократ на початку доводить, що добродетель не може бути предметом вивчення, тоді як Протагор віdstоює можливість навчання добродетелі.

Дискусія відбувається жваво з показом діалектичної майстерності Протагора й Сократа (причому Платон наділяє Сократа діалектичною вправністю, що більша від софістичної), із застосуванням логічної аргументації, запитань і відповідей, міфу про Прометея та Епіметея (320 D — 322 D), із суперечкою про спосіб ведення дискусії (334 B — 338 E), з екскурсом — ідейно-стилістичним аналізом пісні Сімоніда Кеоського (339 B — 341 E), щоб завершитись несподіваним результатом: Сократ, який на початку дискусії вважав, що добродетель не може бути предметом навчання, в ході розмірковувань

довів, що вона приступна вивченню, оскільки засновується на знанні, а Протагор, який доводив, що добродетелі можна навчити, доходить висновку про неможливість її вивчення, оскільки відкинув знання як засіб її досягнення.

Оскільки питання не було остаточно розв'язане, його відкладено на пізніше.

1. *Алківіад* (бл. 451—404 рр. до н. е.) — улюблений учень Сократа, відомий своєю вродою, аристократ, згодом політичний діяч і стратег Афін.

2. *Гомер*. «Іліада», XXIV, 347; «Одіссея», X, 279.

3. *Абдерит*, тобто Протагор, — уродженець Абдер, міста на півночі Греції.

4. *Кліній* — батько Алківіада, загинув у 447 р. до н. е.; опікуном Алківіада після смерті батька був Перікл, керівник афінської демократії.

5. *Еноя* — дем, тобто територіальний самоврядний адміністративний округ в Аттиці на кордоні з Беотією.

6. *Каллій* — див. приміт. 10 до «Апології».

7. *Гіппократ* (бл. 460—377 рр. до н. е.) — уродженець о. Косу, основоположник наукової медицини, названий Асклепіадом як слуга Асклепія, бога лікування.

8. *Поліклет* — видатний давньогрецький скульптор і теоретик мистецтва (V ст. до н. е.), творець знаменитої статуї богині Гери, яка стояла в храмі міста Аргоса на Пелопоннесі.

9. *Фідій* — див. приміт. 31 до «Гіппія».

10. *Гіппій Елідський* — див. приміт. 8 до «Апології».

11. *Продік Кеоський* — див. приміт. 7 до «Апології».

12. Мати Каллія, розлучившися з Гіппоніком, вийшла заміж за Перікла, з яким мала двох синів, Парала й Ксантіппа.

13. *Хармід* — брат матері Платона Періктіни; його ім'ям названий один із діалогів Платона.

14. *Орфей* — див. приміт. 42 до «Апології».

15. Злегка змінений Платоном рядок з «Одіссеї» Гомера (IV, 582).

16. *Еріксімах* — визначний афінський лікар V ст. до н. е., персонаж твору Платона «Бенкет».

17. *Федр* — син Тімокла з дему Міррінунт, його ім'ям названий один із діалогів Платона.

18. *Андрон, син Андротіона*, — друг молодого аристократа Каллікла, учасник олігархічного перевороту в Афінах 411 р. до н. е.

19. *Бачив і Тантала...* — слова з «Одіссеї» Гомера (IV, 582).

20. *Павсаній-керамес* — учасник діалогу Платона «Бенкет», походив з дему Керамік, передмістя Афін, де мешкали гончари.

21. *Агафон* — пізніше знаменитий афінський поет кінця V ст. до н. е., сміливий новатор у грецькій драматургії, тому що намагався звільнити трагедію від тісного зв'язку з міфологією, писав п'еси на вигадані сюжети з вигаданими особами.

22. ...обидва Адіманти... — один з них, син Левколофіда, афінський стратег, противник демократії, брав участь у битві при Егоспотамі в 405 р. до н. е., попав у спартанський полон.

23. *Крітій* — афінський державний діяч, поет і оратор; після падіння демократичного ладу в Афінах у 404 р. до н. е. стояв на чолі так званих «Тридцяти» — колегії олігархічних правителів Афін — і відзначався жорстокістю. Платон присвятив йому діалог «Крітій» і згадує його в інших творах.

24. *Гесіод* — давньогрецький епічний поет VIII—VII ст. до н. е., автор поем «Труди і дні» та «Теогонія».

Сімонід *Кеоський* (559—461 рр. до н. е.) — видатний давньогрецький лірик, автор епінікіїв, дифірамбів, епіграм, сколіїв, тобто застільних пісень.

25. *Мусей* — див. приміт. 20 до «Іона».

26. *Ікк* — атлет, переможець на Олімпійських іграх, теоретик гімнастики, вчив, що тілесні вправи ведуть до моральної стриманості.

27. *Геродік* — гімнаст і лікар, учитель Гіппократа Коського, утримував гімнасій в Афінах, застосовував гімнастику в лікувальних цілях.

28. *Агафокл, Піфоклід* — музикант; Агафокл був учнем Піфокліда і вчителем Дамона, який вчив музики Перікла.

29. *Зевксіпп* (Зевксіс) — славетний давньогрецький живописець (друга половина V ст. до н. е.), уродженець міста Гераклеї в Південній Італії.

30. *Орфагор Фіванець* — знаменитий флейтист, учитель фіванського полководця Епаміонда.

31. Доброчесність, про яку тут ідеться, є предметом обговорення в діалозі. Для грецького тे́рміну «*агете*» важко знайти в українській мові однозначний відповідник (найкращим нам видалося слово «доброочесність»), оскільки в давньогрецькій мові він означав сукупність моральних і громадянських якостей. У «Протагорі» під словом «*агете*» розуміється громадянська чеснота, вміння займатись державними справами.

32. *Аріфрон* — брат Перікла.

33. *Прометей і Епіметей* — за міфом, брати, сини титана Япета й німфи Клімени. Як указують самі ймення, Прометей — «передбачливий», «той, що думає наперед», Епіметей — «той, що думає після», «нерозумний». Прометей викрав вогонь з Олімпу й подарував людям, чим урятовано людський рід від голоду й холоду. За це Зевс велів прикути його до однієї зі скель Кавказу, де шоранку орел гострим дзьобом рвав йому печінку, аж поки Геракл убив орла й визволив титана.

34. ...сторожа Зевса. — Влада і Сила. Вони привели Прометея в Кавказ, де прикували його до скелі.

35. *Гермес* — син Зевса, вісник богів, славився незвичайною меткістю.

36. Благородний вплив ритму й гармонії на фізичний і духовний стан людини приписували музиці піфагорійці, про це говорить Платон в інших творах.

37. *Ферекрат* — афінський комедіограф (V ст. до н. е.), що в комедії «Дикуні», поставленій під час свята Леней (січень) 421 року до н. е., висміював афінян, які, розчарувавшись у своїх співграчах, відійшли в безлюдну пустелю. Там вони натрапляють на гурт дикунів, настільки лютих, що порівняно з ними навіть найніжчі афіняни виглядають культурними.

38. *Еврібат* — зрадник, який зрадив царя Лідії Креза, перешов на сторону його ворога Кіра, царя Персії, видав Кірові плани Креза й таким чином погубив його.

39. *Фріонд* — афінянин, відомий своїми шахрайствами. Імена цих двох осіб стали загальними.

39. Йдеться про змагання колісниць, під час якого стадіон в Олімпії треба було об'їхати 12 разів.

40. Уже задовго до Платона філософ Геракліт (VI ст. до н. е.) звернув увагу на відносність протилежностей. Див. фр. 12 b Diels: «Холодне стає теплим, тепле холодним, вологе сухим, сухе вологим», а також фр. 88: «У нас завжди одне й те саме: життя і смерть, неспання і сон, молодість і старість. Бо це, змінившись, є тим і, навпаки, те, змінившись, є цим».

41. *Крісон* — знаменитий сицилійський бігун, який тричі перемагав на Олімпійських іграх — у 448, 444 і 440 рр. до н. е.

42. У своїй промові Продік не оминає нагоди похизуватися своїм мистецтвом у розрізненні синонімів.

43. Гіппій тут торкається теми, яка часто подибувалася в розмірковуваннях софістів — протиставлення природи й закону, того, що існує «від природи», й того, що існує «за установленим».

44. *Скопас* — син Креонта, правителя м. Кранона у Фессалії, який славився своїм багатством. При його дворі деякий час перебував Сімонід Кеоський.

45. Йдеться про вірш-сколій (застільну пісню) на честь фессалійця Скопаса, який зберігся в уривках (фр. 4, у вид. «Antologia lyrică graeca», E. Diehl, vol. 11, «Lipsiae», 1925) і відтворений на основі прозаїчного викладу його в «Протагорі» Платона. На запитання Скопаса, що Сімонід думає про вислів мудреця Піттака з Мітілени «важко бути хорошою людиною», той полемізує з думкою Піттака.

46. *Скамандр* — річка в Троаді, через жовтий колір звана ще Ксантом (Жовтою). *Сімоент* (Сімоіс) — притока Скамандру.

47. Цитата з Гомерової «Іліади» (ХІ, 307).

48. Цитата з твору Гесіода «Труди і дні», 289—290, далі вільна переробка, с. 291—292.

49. Як із цього випливає, Сократ слухав виступи Продіка і знайомий був з його синонімічними дослідженнями.

50. Хоч рідною говіркою Сімоніда, як уродженця о. Кеосу, був іонійський діалект, проте деякі пісні він писав еолійським діалектом.

51. *Лесбоський діалект* — поетичну мову ліриків Алкея і Сапфо (VI ст. до н. е.) — Продік називає варварським, бо в той час люди вчені й освіченні орієнтувались на аттичний діалект.

52. Мешканці о. Кеосу славилися своєю порядністю.

53. Тут Сократ напівіронічно-напівсерйозно ідеалізує інтелектуальні здібності критян і спартанців (їх вклад у грецьку культуру був незначний).

54. *Фалес, Піттак...* — див. приміт. 5 до «Гіппія».

55. Солонові, афінському державному діячеві й поету, приписувано вислів: «Пізнай самого себе», Клеобулу — «Міра — найкраща річ».

56. *Бо і хороший муж...* — цитата з твору невідомого поета, яку знають також учень Сократа, історик Ксенофонт (*«Спогади»*, I, 2, 20), і Евріпід (*«Гекуба»*, 592).

57. Про виступи платних флейтисток і танцівниць на бенкетах для забави гостей див. Платона *«Бенкет»* (212 D — E) і Ксенофonta (*«Бенкет»*, II, 1).

58. Цитата з *«Іліади»* Гомера (X, 224). Це слова Діомеда, який разом з Одіссеем вирушає на розвідку.

59. ...жити приємно — це добро, а жити неприємно — зло. — Подібно висловлюється Платон у *«Законах»* (V, 732 E — 733 A): «Треба хвалити прекрасне життя... і за те, що воно може дати те, до чого прагнемо, а саме: відчувати більше радості й менше горя».

60. *Вимірювання*, або вимірювальне мистецтво, — термін, який під впливом піфагорійців займає важливе місце у філософських розмірковуваннях Платона, особливо це видно в обчисленнях картини космосу в творах *«Тіней»* і *«Держава»*.

61. ...з прихильності до красеня Каллія... — гра слів, натяк на ім'я Каллія, бо по-грецьки «краса» — то kallos, «красивий» — kallos. Кінцівка витримана в іронічному дусі: чи варто було вести таку складну розмову лише заради красення Каллія?

ФЕДОН

Центральною темою *«Федона»* — одного з найзнаменитіших діалогів Платона, написаного у розквіті його філософської творчості, — є проблема безсмертя душі; у зв'язку з цим розглядається питання про життя і смерть, взаємовідношення тіла й душі, про потойбічне життя і таке інше. Уже до Платона релігійно-філософські секти орфіків та піфагорійців твердили, що душа людська невмируша, до того ж школа Піфагора проповідувала метемпсихоз — релігійно-містичне вчення про перехід душі з одного організму, після смерті його, в інший організм. Досократики Геракліт і Демокріт відстоювали матеріалістичне розуміння душі. Так, Геракліт учив, що душа — це один із перехідних станів матерії, яка вічно рухається і змінюється (подібно вогню). Демокріт розумів душу як сполучення круглих тендітних атомів, які швидко рухаються, і з розпадом атомів тіла розпадаються, на його думку, й атоми душі — наступає одночасно смерть

ПЛАТОН
ДІАЛОГИ

Переклад з давньогрецької

Головний редактор *Н. Є. Фоміна*
Відповідальна за випуск *Л. І. Вакуленко*
Художній редактор *Б. П. Бублик*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *О. М. Правдюк*
Коректор *О. А. Кравець*

Підписано до друку 08.09.08. Формат 84x108 1/32.
Папір офсетний. Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 16,8. Умов. фарбовідб. 19,32. Облік.-вид. арк. 18,45.
Тираж 1250 прим. Замовлення № 235-2

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

ТОВ «Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 683 від 21.11.2001 р.

61002, Харків, вул. Чубаря, 11
Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: realization@folio.com.ua
Інтернет магазин
www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
61002, Харків, вул. Чубаря, 11
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

Платон.

П30   Діалоги: Пер. з давньогрецької / Передмова В. В. Шкоди, Г. М. Кущ; Примітки Й. Кобова; Ілюстрації І. І. Яхіна; Худож.-оформлювач Б. П. Бублик. — Харків: Фоліо, 2008. — 349 с. — (Б-ка світ. літ.).

ISBN 978-966-03-4051-0.

Платона (427—347 рр. до н. е.) вважають не тільки філософом, але й великим письменником античності. Найбільш він прославився як майстер діалогу. У видання ввійшли вибрані діалоги, а також монологічний твір «Апологія Сократа». Розмову в більшості діалогів веде вчитель Платона Сократ, який невимушено приводить співбесідників до глибоких філософських висновків і водночас надає читачеві можливість самостійного пошуку істини.

ББК 87.3